

Qualitative Study of the Causes and Consequences of the Erosion of Religious and National Identity in Students

Seyed Ahmad Mir Mohamad Tabar, Assistant Professor, Department of sociology, Arak University, Arak, Iran. Email: a-mirmohamadtabar@araku.ac.ir. <https://orcid.org/0000-0003-0440-7011>

Mojtaba Mohammadi Jalali Farahani, Assistant professor, Counseling department, Farhangian university, Tehran, Iran. Email: m.mohamadjalali@cfu.ac.ir. <https://orcid.org/0000-0003-4395-0172>

Extended Abstract

Introduction: In recent years, the phenomenon of the erosion of religious and national identity has become one of the major concerns in the cultural and educational domains of Iran. Findings from empirical studies and national data indicate a declining trend in the sense of belonging to religious and national identity components among the younger generation, particularly among students and adolescents. According to the *Strategic Research Center of the Presidential Office* (2016), the social identity index among citizens of the city of Arak is lower than the national average, and this city faces a form of cultural disconnection among its youth. Likewise, *Khodami and Rasekhi* (2023), in a survey conducted among upper secondary school students, found that the widespread use of mass media, extended communication networks, and reduced social trust play a significant role in weakening social identity. Similarly, *Akbari and Azizi* (2007) concluded that the educational content of schools has been ineffective in transmitting cultural and national values, leading to a decreased sense of national belonging among students. Collectively, these findings demonstrate that the issue of identity erosion among the younger generation is not a theoretical assumption but a reality grounded in empirical evidence that demands deeper investigation.

From a theoretical perspective, numerous analyses confirm that in the era of globalization, communication technologies and global cultural flows have fundamentally transformed the process of identity formation across generations. In his theory of structuration, *Giddens* (2007) argues that globalization, through the separation of time and space, has weakened traditional ties and paved the way for multiple and unstable identities. Similarly, *Castells* (2010), in his analysis of the network society, contends that digital media have created a “real virtual culture” that exposes local and national identities to redefinition and fragmentation. *Inglehart* (2021), in his theory of cultural change, also suggests that the shift from survival values to self-expression values leads to growing individualism and declining commitment to collective identities. In light of these perspectives, the erosion of religious and national identity in Iran—particularly in industrial and transitional cities such as Arak—can be interpreted as the outcome of the interaction between two concurrent processes: the weakening of social institutions responsible for reproducing meaning (family, school, and cultural organizations) and the increasing influence of global media networks in representing new value systems. Given the long-standing identity challenges in Arak and the lack of attention by formal educational structures to religious and national identity formation, this study seeks to identify the major causes and consequences of identity erosion among students in this city.

Methods: This research employed a qualitative approach using thematic analysis. The method was selected because of the exploratory nature of the topic and the need to gain a deep understanding of the lived experiences of experts and educational practitioners regarding religious and national identity. The statistical population consisted of specialists in the humanities and social sciences, as well as school principals, counselors, and moral education instructors in Arak. Participants were selected through purposeful sampling based on the criterion of theoretical saturation—that is, interviews continued until no new information emerged. In total, 35 in-depth semi-structured interviews were conducted. The interview questions focused on participants’ perceptions of religious and national identity, the factors undermining it, and the potential consequences of its erosion among students. All interviews were recorded with informed consent and fully transcribed. Data were analyzed through thematic analysis and a coding process following the model proposed by *Strauss and Corbin* (2012), which includes three stages: open coding (identifying initial concepts from the data), axial coding (linking related concepts), and selective coding (constructing the final model).

Results: The participants included 35 individuals: 11 experts in sociology, education, theology, psychology, and philosophy of Islamic education; 10 school counselors; 8 principals; and 6 moral education instructors. The qualitative analysis of the semi-structured interviews identified the causes and consequences of the erosion of religious and national identity, which were organized into two overarching themes and sixteen organizing subthemes. In interviews concerning the causes of identity erosion, 53 basic themes were extracted and grouped into

nine organizing categories: borderless media and cultural disintegration; peer dominance and informal role modeling; parental absence in identity formation; the “digital corona” and the acceleration of identity change; the crisis of meaning in adolescence; soulless schools and identity-free education; outdated structures and formalistic upbringing; social dissatisfaction and weakened sense of belonging; and religious disengagement and the rupture between belief and behavior. In interviews addressing the consequences of identity erosion, 48 basic themes were identified and classified into seven organizing categories: weakening of moral and religious boundaries; social deviation and adolescent vulnerability; civic indifference and social isolation; consumerist and marketized identity; emotional divergence within the family; meaninglessness and motivational exhaustion; and psychological fragmentation and disintegration.

Discussion: From the perspective of Giddens’s (2007) structuration theory, identity is formed within the dynamic interaction between “structure” and “agency.” The findings of this study confirm that in contemporary Iranian society, the key structures responsible for shaping identity—namely, the family, school, and cultural institutions—have become weakened in their capacity to reproduce meaning. These institutions not only fail to provide the normative frameworks necessary for identity reconstruction among the younger generation but, in some cases, have themselves become factors contributing to identity erosion. Consequently, young actors, in the absence of stable frameworks, turn to alternative sources of meaning such as media, peer groups, and consumer culture. In line with Castells’s (2010) concept of the network society, the study also shows that virtual space, through the creation of a “real virtual culture,” has blurred geographical and cultural boundaries of identity. The findings reveal that adolescents in Arak, like many of their peers in transitional societies, experience a form of identity multiplicity—they simultaneously inhabit the local spaces of school and family and the transnational spaces of global media. This coexistence of divergent identity fields produces inconsistencies in their beliefs, values, and lifestyles.

The final analysis indicates that the erosion of religious and national identity among adolescents is not merely a result of media influence or educational weakness, but rather a reflection of the broader rupture between the institutions that produce meaning (family, school, and cultural systems) and the lived experiences of the younger generation. In the absence of genuine dialogue between generations and institutions, young people seek meaning in alternative arenas that do not necessarily reflect local or religious values. If left unaddressed, this situation may lead to a collective identity crisis at the societal level. Ultimately, the study concludes that the reconstruction of religious and national identity depends on reviving dialogue between generations and social institutions, and redefining the educational system as an institution for “the production of meaning.” This transformation requires a shift from memory-based instruction toward meaning-oriented education, enabling the next generation to navigate a pluralistic world with a clear sense of who they are and where they belong.

Keywords

Religious and national identity, reasons, consequences, students, thematic analysis.

مطالعه کیفی دلایل و پیامدهای فرسایش هویت دینی و ملی در دانش‌آموزان

سید احمد میرمحمدتبار^۱، مجتبی محمدی جلالی فراهانی^۲

چکیده

هدف اصلی تحقیق شناسایی دلایل و پیامدهای فرسایش هویت دینی و ملی در دانش‌آموزان شهر اراک است. این پژوهش با رویکرد کیفی و با استفاده از روش تحلیل مضمون و ابزار مصاحبه نیمه‌ساخت یافته انجام شده است. با کمک نمونه‌گیری هدفمند و با معیار اشباع نظری با ۳۵ نفر از مصاحبه‌شوندگان مصاحبه گردید و نهایتاً داده‌های گردآوری شده در قالب دو مضمون فراگیر و ۱۶ مضمون سازمان‌دهنده، کدگذاری و تحلیل گردید. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که ۹ مضمون سازمان‌دهنده رسانه‌های بی‌مرز و فروپاشی فرهنگی، سلطه همسالان و الگوهای غیررسمی، غیبت والدین در تربیت هویتی، کرونای دیجیتال و شتاب تغییر هویت، بحران معنا در دوران نوجوانی، مدرسه بی‌روح و آموزش بی‌هویت، ساختار فرسوده و تربیت صوری، نارضایتی اجتماعی و ضعف تعلق و دین‌گریزی و گسست باور و رفتار مهم‌ترین دلایل فرسایش هویت دینی و ملی دانش‌آموزان در شهر اراک هستند. همچنین ۷ مضمون سازمان‌دهنده سستی مرزهای اخلاقی و دینی، لغزش اجتماعی و آسیب‌پذیری نوجوانان، بی‌تفاوتی مدنی و انزوای اجتماعی، هویت مصرفی و خودبازاری شده، واگرایی عاطفی در خانواده، بی‌معنایی و فرسودگی انگیزشی و شکاف روانی و ازهم‌گسیختگی شخصیتی ازجمله پیامدهای فرسایش هویت دینی و ملی دانش‌آموزان شهر اراک است.

واژگان کلیدی

هویت دینی و ملی، دلایل، پیامدها، دانش‌آموزان، تحلیل مضمون.

^۱ استادیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه اراک، اراک، ایران. a-mirmohamadtabar@araku.ac.ir

^۲ استادیار، گروه مشاوره، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. m.mohamadijalali@cfu.ac.ir

حفظ و تقویت هویت از موضوعات بسیار مهم در حوزه فرهنگی هر سرزمینی محسوب می‌شود. شناخت خود و فهم این که من کیستم، یکی از بزرگ‌ترین دغدغه‌های بشریت از دیرباز بوده است و این ویژگی انسان را از سایر موجودات متمایز می‌سازد. جستجوی انسان برای درک کیستی خود و دیگری تلاشی است برای تحقق هویت. هویت به معنای شناسایی و شناساندن خود به دیگران است؛ بدین معنا که انسان‌ها «خود» را در برابر دیگری شناسایی کرده و بر همین اساس خویش را به دیگران معرفی می‌کنند (حیدری، ۱۳۸۳: ۳۴۲). برخی بر این باورند که مفهوم هویت در آموزه معروف سر در معبد دلفی یعنی «خودت را بشناس» نهفته است و این دغدغه هنوز هم تازگی خود را حفظ کرده است (دوران، ۱۳۸۷: ۲۴). به‌ویژه در عصر حاضر که انسان‌ها بیش از هر زمان دیگری با تعرض‌ها و دگرگونی‌های هویتی مواجه هستند، نیاز طبیعی بشر برای کسب درک و معنایی از خود و جهان پیرامون آشکارتر شده است؛ بنابراین، دانشمندان معتقدند پرسش‌های اساسی که هر فرد در دنیای امروز باید پاسخ دهد، عبارت‌اند از «چه باید کرد؟» و «چگونه شخصی باید باشیم؟» (حاجیان، ۱۳۸۸: ۸۵).

انسان ایرانی مسلمان نیز در تاریخ پرتلاطم و پرفرازونشیب خود هیچ‌گاه لحظه‌ای فارغ از دغدغه هویت خویش نبوده است. بسیاری از صاحب‌نظران بر این عقیده‌اند که هویت ملی ایرانی همواره دارای ساختاری ترکیبی یا تلفیقی بوده است. به‌طور کلی ترکیب‌هایی چون هویت ایرانی (ایران پیش از اسلام)، اسلامی و غربی وجود دارد (شمشیری و نوشادی، ۱۳۸۶: ۵۹)، به‌طوری که تأکید بر هر یک از این عناصر فضای گفتمانی خاصی را ایجاد کرده است.

عده‌ای با اعتقاد به «ایرانی بودن» و کلیت تاریخی ایران، عناصری همچون ادبیات فارسی، میراث فرهنگی مشترک و جغرافیای مشترک را عوامل اصلی تعریف هویت ملی می‌دانند و بر این باورند که اسلام عنصری وارداتی است. درحالی که گروه دیگری معتقدند اسلام پیونددهنده تاریخ ایران به‌ویژه در دوران اخیر بوده است. گروه سوم نیز فرهنگ و دستاوردهای تمدن غربی را ضلع سوم فرهنگ ایرانی قلمداد می‌کنند. البته افرادی نیز تلاش دارند تا این عناصر را ترکیب کنند و هویت ملی ایرانیان را حاصل جمع سه عنصر فوق بدانند؛ لذا فضای گفتمانی ایران در شرایط کنونی نشان‌دهنده شکاف معناداری در نگرش روشنفکران نسبت به مسئله هویت ملی است (قنبریان برزیان، ۱۳۸۶).

گیدنز^۱ (۱۹۹۴) مدعی است که فرایند جهانی‌شدن به‌واسطه فناوری‌های پیشرفته و کارآمد ارتباطی و جدایی مکان از فضا و زمان، این امکان را فراهم آورده است که زندگی اجتماعی در فضایی بسیار گسترده شکل بگیرد و توانایی مکان در محدود کردن روابط اجتماعی و درنهایت دامنه زندگی اجتماعی، به‌طور قابل‌توجهی کاهش یابد. به‌بیان دیگر، فرایند جهانی‌شدن با دگرگون ساختن فضا و زمان، عملاً زندگی اجتماعی را متحول می‌سازد (گل محمدی، ۱۳۸۱: ۲۴۱-۲۴۴). فناوری‌های جدید اطلاعاتی و ارتباطاتی در عصر حاضر مثل اینترنت و فضای مجازی بر مرزهای فرهنگی و اجتماعی نفوذ دارند. این نفوذپذیری و فروریزی فزاینده مرزها، فضای امن و خلوت فرهنگ‌ها را نیز تضعیف می‌کند و در چنین فضایی بسیار وسیع، فرهنگ‌های مختلف به‌آسانی گسترش یافته و جریان می‌یابند. هنگامی که مهم‌ترین منبع هویت‌یابی سنتی دچار تزلزل می‌شود، افراد وابسته به آن منبع با بحران و فرسایش در هویت‌های سنتی (دینی و ملی) مواجه خواهند شد (نیازی، ۱۳۹۰: ۱۸۷).

¹ Giddens

نظام رسمی آموزش و پرورش ابزاری مهم برای تبدیل یک جامعه نامتجانس به جامعه‌ای یکپارچه از طریق تقویت فرهنگ و هویت مشترک محسوب می‌شود که این امر از دو طریق انجام می‌گیرد. نخست با بالا بردن استعدادها و توانایی‌های نهفته فرد کمک می‌کند تا آن استعدادها شکوفا شوند؛ دوم اینکه با یاری‌رساندن به نظام اجتماعی، ارزش‌ها و نهادهای مطلوب جامعه را منتقل می‌سازد؛ بنابراین سرمایه‌گذاری در آموزش و پرورش جهت تربیت افراد متعهد با هویت دینی و ملی تضمینی برای پیشرفت کشور فراهم آورده و توسعه فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جامعه را تسهیل می‌کند (اطهری، ۱۳۸۷). در همین راستا، راس و وو^۱ (۱۹۹۶) بیان می‌کنند که سطح تحصیلات افراد ناتوان در مدیریت کیفیت زندگی برای توسعه اقتصادی و اجتماعی به تحصیلات کسب شده بستگی دارد. از طریق نهاد آموزش و پرورش، افراد می‌توانند عزت‌نفس را در میان خود ایجاد کنند، اعتماد به نفس مواجهه با جهان و جامعه و درک خواسته قلبی را در خود ایجاد کنند. و مایر^۲ (۱۹۹۶) بیان می‌کند که ابراز وجود، اساس زندگی فرد است. با قاطعیت، افراد قادر به انتخاب و تصمیم‌گیری در مورد اعمال و رهایی از نفوذ یا مداخله بیرونی هستند که سودمند نیست. قاطعیت و اعتماد به نفس ناشی است که از آموزش به دست می‌آید. بدون آموزش، عزت‌نفس به اندازه فردی که در تحصیل دانش کسب می‌کند قوی نیست. بدیهی است که آموزش و پرورش نقش بسیار مهمی در انتقال و پرورش ارزش‌هایی دارد که به نوبه خود رفتارها، نگرش‌ها و واکنش‌های ویژه شهروندان مسئول را تعیین می‌کند. از نظر لیو و ترنز^۳ (۲۰۰۵)، شکست آموزش و پرورش در شکل دادن به هویت دینی و ملی ناشی از مؤلفه‌های موجود در نظام آموزشی است. همه اعضای جامعه از جمله معلمان، امکانات آموزشی و تعهد دولت نیاز به مشارکت در بهبود آموزش دارند. به عنوان مثال، معلمان نیز باید دارای هویت قوی و در عین حال تعهد قوی در پرورش حس هویت در دانش‌آموزان باشند. دولت باید نقش مهمی در توسعه آموزش ملی ایفا کند. این شامل ارائه آموزش کافی، مراقبت از رفاه معلم و اجتناب از تبدیل آموزش به عنوان یک رسانه سیاسی است.

ادریس، حسن، یاکوب و همکاران^۴ (۲۰۱۲) مدعی هستند که آموزش و پرورش و مدرسه می‌تواند نقشی در حمایت از رشد جوانان به سمت احساس مثبت هویت دینی و ملی ایفا کند. به عنوان مثال، آن‌ها می‌توانند چندین برنامه را سازمان‌دهی کنند که می‌تواند حس تعامل آن‌ها را بین افراد از مذاهب و قومیت‌های مختلف در یک کشور ایجاد کند. استورات^۵ (۲۰۰۰) بیان می‌کند که خدمات اجتماعی یکی دیگر از حوزه‌های برنامه درسی است که می‌تواند به پرورش و القای حس هویت دینی و ملی کمک کند. برنامه‌های درسی می‌تواند به آن‌ها کمک کند تا در مورد کشور خود و آداب و رسوم و فرهنگ دیگران به طور عمیق بیاموزند و بدانند. طبق نظر احمدی (۱۳۸۲) آموزش و پرورش یکی از نهادهایی است که باید از هویت ملی و دینی جامعه حراست کند و تلاش نماید تا آن را به نسل جدید منتقل سازد. اگر نظام آموزشی کشوری نتواند افراد را نسبت به هویت دینی و ملی‌شان پایبند کند، ممکن است خطر بیگانگی نسل جدید بروز کند و علاقه آنان نسبت به هویت‌های بیگانه افزایش یابد و موجب آسیب دیدن امنیت کلان کشور شود.

در همین راستا برخی تحقیقات نیز عدم تعادل در توجه به عناصر مختلف هویتی در جامعه و نهادهای آن به خصوص آموزش و پرورش رسمی اشاره دارند. امروزه کتب درسی به عنوان یکی منابع شکل‌دهنده هویت بیشتر شامل ارزش‌های

¹ Ross and Wu

² Wehmeyer

³ Liu & Turner

⁴ Idris, Hassan, Ya'acob & et al

⁵ Stewart

انقلابی و سیاسی هستند؛ اما ارزش‌های دینی و ملی شامل آشنایی با میراث فرهنگی و آثار باستانی ایران و شخصیت‌های دینی و ملی و احترام نسبت به وطن کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند (شاه سنی، ۱۳۸۶: ۱۹۴). نقش فعالیت‌های مدارس نیز در شکل‌دهی هویت دینی و ایرانی دانش‌آموزان کم‌رنگ تلقی شده و به نظر می‌رسد مدارس نتوانسته‌اند آگاهی تعلق‌خاطر و تعهد نسبت به ارزش‌ها، باورها، هنجارها، نمادها و اسطوره‌های دینی و ملی و آگاهی نسبت به سرزمین و میراث فرهنگی ایران را توسعه دهند. به عبارتی دیگر فرهنگ اصیل دینی و ایرانی در مدارس مورد بی‌توجهی قرار گرفته است (اکبری و عزیزی، ۱۳۸۶).

پدیده فرسایش هویت دینی و ملی در سال‌های اخیر به یکی از دغدغه‌های جدی حوزه‌های فرهنگی و تربیتی کشور تبدیل شده است. یافته‌های پژوهش‌های تجربی و داده‌های ملی نشان می‌دهد که سطح تعلق به مؤلفه‌های هویت دینی و ملی در میان نسل جدید، به‌ویژه دانش‌آموزان و نوجوانان، با روندی کاهشی مواجه است. بر اساس گزارش مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری (۱۳۹۵)، شاخص هویت اجتماعی در میان شهروندان شهر اراک پایین‌تر از میانگین کشوری است و این شهر با نوعی گسست فرهنگی در میان نسل جوان روبه‌رو است. همچنین، خدای و راسخی (۱۴۰۲) در پژوهشی پیمایشی بر روی دانش‌آموزان پایه سوم متوسطه نشان دادند که استفاده از رسانه‌های جمعی، شبکه‌های ارتباطی گسترده و کاهش اعتماد اجتماعی، نقش مهمی در تضعیف هویت اجتماعی ایفا می‌کند. یافته‌های اکبری و عزیزی (۱۳۸۶) نیز بیانگر آن است که محتوای آموزشی مدارس در انتقال ارزش‌های فرهنگی و ملی ناکارآمد بوده و این امر به کاهش احساس تعلق ملی در میان دانش‌آموزان انجامیده است. مجموعه این شواهد نشان می‌دهد که مسئله فرسایش هویت در میان نسل جدید نه فرضی ذهنی، بلکه واقعیتی مبتنی بر داده‌های تجربی است که نیاز به مطالعه عمیق دارد.

از سوی دیگر، تحلیل‌های نظری نیز بر این واقعیت صحنه می‌گذارند که در عصر جهانی‌شدن، فناوری‌های ارتباطی و جریان‌های فرهنگی جهانی موجب دگرگونی بنیادین در فرایند هویت‌یابی نسل‌ها شده‌اند. گیدنز (۱۳۸۶) در نظریه ساخت‌یابی خود تأکید می‌کند که جهانی‌شدن با جدایی زمان از مکان، پیوندهای سنتی را سست کرده و زمینه شکل‌گیری هویت‌های متکثر و ناپایدار را فراهم ساخته است. به همین ترتیب، کاستلز (۱۳۸۹) در تحلیل جامعه شبکه‌ای معتقد است که رسانه‌های دیجیتال با ایجاد «فرهنگ مجازی واقعی»، هویت‌های محلی و ملی را در معرض بازتعریف و گسست قرار می‌دهند. همچنین، اینگلهارت (۱۴۰۰) در نظریه تحول فرهنگی خود نشان می‌دهد که گذار از ارزش‌های بقا به ارزش‌های ابراز وجود، موجب فردگرایی و کاهش پابندی به هویت‌های جمعی می‌شود. در پرتو این دیدگاه‌ها می‌توان گفت که فرسایش هویت دینی و ملی در ایران - به‌ویژه در شهرهای صنعتی و در حال گذار همچون اراک - نتیجه برهم‌کنش دو فرایند است: تضعیف نهادهای اجتماعی بازتولید معنا (خانواده، مدرسه، نهادهای فرهنگی) و نفوذ فزاینده رسانه‌ها و شبکه‌های جهانی در بازنمایی ارزش‌های نوین. با توجه به سابقه وجود مشکل هویت در شهر اراک و عدم توجه ساختارهای رسمی آموزشی به مقوله هویت دینی و ملی، این تحقیق درصدد شناسایی دلایل و پیامدهای فرسایش هویت دینی و ملی در دانش‌آموزان شهر اراک است.

پیشینه پژوهش

در این بخش به مرور مطالعات مرتبط با هویت دینی و ملی جوانان و نوجوانان پرداخته می‌شود. البته به دلیل تعداد کم مطالعات کیفی درباره هویت جوانان و نوجوانان، برخی مطالعات کمی هم مرور شدند.

نظری، رضائی و حسینی (۱۴۰۴) تحقیقی را باهدف نقش زیست‌بوم مدرسه در هویت‌یابی نوجوانان ایرانی با روش تحلیل محتوا انجام دادند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که زیست‌بوم مدرسه به‌عنوان یک سیستم پیچیده و چندبعدی، تأثیر عمیقی بر شکل‌گیری ابعاد مختلف هویتی دانش‌آموزان دارد. ارکان مختلف زیست‌بوم مدرسه، ازجمله بازیگران مدرسه، ساختار مدرسه، فرآیندهای آموزشی و تربیتی، جو مدرسه و محتوای آموزشی، به‌طور معناداری بر هویت فردی، ملی، دینی، اجتماعی، شغلی و سایر ابعاد هویتی دانش‌آموزان تأثیرگذار هستند.

حمیدی زاده و جنید (۱۴۰۳) تحقیقی را باهدف بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی و دینی در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی با روش تحلیل محتوا انجام دادند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد مؤلفه‌های هویت ملی بیشتر از هویت دینی دیده شده‌اند؛ از میان مؤلفه‌های فرعی هویت ملی، هویت اجتماعی و هویت فرهنگی بیشترین میزان توجه و هویت سیاسی کمترین میزان توجه را به خود اختصاص داده‌اند. از میان مؤلفه‌های فرعی هویت دینی نیز بیشترین میزان توجه به ارزش‌ها و هنجارهای مذهبی و کمترین میزان توجه به سیره زندگی مبتنی بر دین است. همچنین بیشترین کاربرد مؤلفه هویت ملی، در متن کتاب‌های فارسی و کمترین میزان استفاده در پرسش‌ها؛ و بیشترین کاربرد مؤلفه هویت دینی در متن و کمترین میزان استفاده در تصاویر بوده است. هویت دینی بنا بر دلایلی متعدد تاریخی و عناصری مانند مذهب، تدین، معنویت جز پایدار هویت ایرانیان محسوب می‌شود و نباید پرورش هویت ملی و دینی در دانش‌آموزان از یکدیگر جدا باشد. نتایج نشان می‌دهد هویت ملی بیشتر مورد توجه بوده است و در کتاب‌های درسی از پرداختن به هویت دینی دانش‌آموزان غفلت شده است.

خدامی و راسخی (۱۴۰۲) تحقیقی را باهدف بررسی عوامل مؤثر بر هویت اجتماعی دانش‌آموزان پسر انجام دادند. نوع تحقیق «کمی» و روش آن «پیمایشی» است. داده‌ها با تدوین پرسشنامه‌ای از نمونه آماری ۲۶۸ نفری از دانش‌آموزان پایه سوم مقطع متوسطه اول شهر شیراز جمع‌آوری شدند. تحلیل آزمون‌های آماری نشان داد که گستره شبکه ارتباطی فرد در اجتماع، مهم‌ترین متغیر مستقل تأثیرگذار بر هویت اجتماعی فرد است. همچنین یافته‌های تحقیق نشان داد میزان درآمد ماهانه خانواده، رشته تحصیلی، شبکه ارتباطی فرد، رسانه‌های جمعی، اعتماد اجتماعی و سرانجام استفاده از وسایل ارتباط جمعی بر هویت اجتماعی دانش‌آموزان تأثیر می‌گذارند. درنهایت الگوی «رگرسیون خطی چندگانه» نشان داد که متغیرهای وابسته پژوهش توانسته‌اند ۴۱ درصد از واریانس هویت اجتماعی را تبیین کنند.

موسوی (۱۴۰۱) تحقیقی را باهدف بررسی ارتباط بین ابعاد برنامه درسی پنهان و پرورش هویت ملی و روحیه میهن‌پرستی دانش‌آموزان از دیدگاه معلمان مقاطع متوسطه اول (پایه هفتم تا نهم) دخترانه شهر اصفهان انجام داد. روش تحقیق از لحاظ هدف، کاربردی و از لحاظ نوع، توصیفی همبستگی است. نتایج نشان داد که: ۱- بین رفتار معلم و پرورش هویت ملی و میهن‌پرستی دانش‌آموزان رابطه معنادار وجود دارد. ۲- بین شیوه ارزشیابی و پرورش هویت ملی و میهن‌پرستی دانش‌آموزان رابطه معنادار وجود دارد. ۳- بین رفتار مسئولان آموزشی و پرورش هویت ملی و میهن‌پرستی رابطه معنادار وجود دارد. ۴- بین محیط فیزیکی و پرورش هویت ملی و میهن‌پرستی رابطه معنادار وجود دارد.

خبازی و بنیسی (۱۳۹۸) تحقیقی را باهدف تدوین الگوی هویت دانش‌آموزان به‌منظور طراحی محتوای کتب درسی در دانش‌آموزان دوره اول متوسطه برای ارائه الگوی مناسب انجام دادند. این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر شیوه اجرا کیفی بود. جامعه پژوهش محتوای کتب درسی علوم اجتماعی پایه هفتم، هشتم و نهم و خبرگان حوزه تعلیم و تربیت بودند که با توجه به اصل اشباع نظری تعداد ۹ نفر با روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. همچنین داده‌ها با روش تحلیل مضمون تحلیل شدند. نتایج نشان داد که مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده هویت شامل جامعه و روابط اجتماعی، خانواده و والدین، وسایل ارتباط جمعی، سن، مدرسه، نظام آموزشی، آینده شغلی، شخصیت فرد و معلمان بودند. علاوه بر آن بر اساس مؤلفه‌های مذکور الگوی مناسب هویت دانش‌آموزان به‌منظور طراحی محتوای کتب درسی علوم اجتماعی در دانش‌آموزان دوره اول متوسطه طراحی شد.

افضلی، زارعی، احمدی و همکاران (۱۳۹۸) تحقیقی را باهدف بررسی تبیین اثرات شکاف نسلی بر هویت اجتماعی-سیاسی دانش‌آموزان شهر تهران انجام دادند. با استفاده از روش پیمایشی و توصیفی - تحلیلی دو فرضیه؛ رابطه بین شکاف نسلی جمعیت و هویت اجتماعی - سیاسی جدید در نسل جدید دانش‌آموزان تهرانی و هویت اجتماعی - سیاسی در نسل جدید دانش‌آموزان تهرانی نسبت به هویت نسل قبل از لحاظ شکل، عمل و ریشه بروز؛ جهانی‌تر و از لحاظ پیامدها غیرسیاسی‌تر است را مورد بررسی قرار داده است. نتایج نشان‌دهنده ارتباط مستقیم بین شکاف نسلی جمعیت و هویت اجتماعی - سیاسی در کلان‌شهر تهران است. به‌این‌ترتیب که با افزایش شکاف نسلی و دور شدن از دهه‌های اول انقلاب اسلامی ایران و با حضور نسل نو در جامعه شهری کلان‌شهر تهران، هویت سیاسی و اجتماعی نیز دچار تغییر و تحولاتی شده است.

نیازی و افرا (۱۳۹۷) تحقیقی را باهدف بازسازی معنایی ساخت هویت شخصی پست‌مدرن جوانان شهر بجنورد از روش نظریه زمینه‌ای انجام دادند. براساس روش نمونه‌گیری هدفمند و نیز معیار اشباع نظری، ۲۷ نفر از جوانان در این پژوهش شرکت کردند و اطلاعات از طریق مصاحبه عمیق گردآوری و فهم و درک آن‌ها نسبت به هویت شخصی پست‌مدرن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافته‌های به‌دست‌آمده با استفاده از نظریه زمینه‌ای شامل ده مقوله عمده مصرف محوری، نسبی‌گرایی، سیالیت، تفکر بازاندیشانه، گروه مرجع، خود بیانگر باوری، هویت گزینشی، رسانه‌های همگانی، رضایت‌مندی و سبک زندگی است. مقوله هسته این بررسی «هویت شخصی پست‌مدرن» است که سایر مقولات عمده را دربر می‌گیرد.

سفیری و کلانی (۱۳۹۵) تحقیقی را باهدف بررسی تجربه زیسته جوانان در مواجهه با چالش‌های هویتی جامعه گذار انجام دادند. در این پژوهش تلاش شده است از طریق روش پژوهش کیفی و تکنیک مصاحبه به یک نظریه زمینه‌ای دست یابد. براساس روش نمونه‌گیری کیفی-هدفمند (نمونه‌گیری نظری) و معیار اشباع نظری با ۲۸ نفر از جوانان ۲۰ تا ۳۰ سال شهر اصفهان مصاحبه صورت گرفت، یافته‌های به‌دست‌آمده با استفاده از روش نظریه مبنایی شامل ۲۱ مقوله است. مقوله محوری این بررسی «انتخاب‌گری عناصر هویتی» است سایر مقولات را دربر می‌گیرد. براساس مقوله محوری از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش، وجود تضاد نسلی میان نسل جوان و نسل مسن است که در مدل پارادایمی نیز قابل مشاهده است.

آنتو، رحماوتی و مارتیانری^۱ (۲۰۲۳) تحقیقی را باهدف بررسی فرایند توسعه هویت ملی در مدارس ابتدایی دولتی و خصوصی در اندونزی انجام دادند. روش گردآوری داده‌ها مشاهده، مصاحبه و تحلیل اسناد بود. یافته‌های تجربی و بحث

¹ Anto, Rahmawati & Martiarini

نتیجه‌گیری‌های زیر را به دست می‌دهد: اول، تلاش‌ها برای توسعه هویت ملی در مدارس ابتدایی دولتی و خصوصی به‌طور جامع از طریق جنبه‌های شناختی (افکار، درک و اصول)، جنبه‌های عاطفی (نگرش‌ها و قدردانی) و جنبه‌های رفتاری (اعمال و عادات) انجام می‌شود. این سه جنبه به‌خوبی در چشم‌انداز مدرسه، برنامه درسی، موضوع درسی، فرایند یادگیری، فعالیت‌های غیرآکادمیک و زندگی اجتماعی اجرا می‌شوند. دوم، انواعی از هویت‌های ملی مانند نمادهای ملی، هویت مذهبی، هویت قومی و هویت محیطی وجود دارد. باین‌حال، هویت ملی و هویت دینی جسورانه مورد تأکید قرار می‌گیرد.

بگنال^۱ (۲۰۱۳) تحقیقی را باهدف بررسی مجموعه‌ای از پاسخ‌ها را در مورد هویت و تعلق در میان دانش‌آموزان یک مدرسه بین‌المللی در ریودوژانیرو، برزیل انجام داد که اغلب به دلیل ماهیت کار والدین خود باید از قاره‌ای به قاره دیگر نقل مکان کنند. مروری بر ادبیات برخی از مسائلی که این دانش‌آموزان در جامعه بین‌المللی مدرسه با آن مواجه هستند، از جمله مشکلات اجتماعی، روانی و تحصیلی را برجسته می‌کند. با دانشجویان در مورد ملیت، احساس تعلق و افکارشان در مورد آینده مصاحبه شد. پاسخ‌های آن‌ها به‌صورت ویدئویی ضبط و توسط گروه‌بندی‌های موضوعی تجزیه و تحلیل شد. یافته‌های اولیه نشان‌دهنده سه گروه متمایز از دانش‌آموزان است: آن‌هایی که دقیقاً می‌دانند اهل کدام کشور هستند، آن‌هایی که مطمئن نیستند و کسانی که احساس وابستگی به یک هویت جهانی و نه ملی دارند.

ادریس، حسن، یاکوب و همکاران (۲۰۱۲) تحقیقی را باهدف بررسی نقش آموزش و پرورش در شکل‌دهی به هویت ملی در مالزی انجام دادند. آموزش و پرورش، اقتصاد و جامعه یک کشور را توسعه می‌دهد؛ بنابراین، این نقطه عطف توسعه یک ملت است. آموزش، دانش و مهارت را در اختیار مردم قرار می‌دهد و همچنین شخصیت جوانان یک ملت را شکل می‌دهد. باین‌وجود، این سؤال وجود دارد که آیا آموزش و پرورش می‌تواند هویت فرد یا احساس تعلق به ملت را پرورش دهد؟ در این راستا، در این تحقیق رابطه بین آموزش و هویت ملی را بررسی شده است. نمونه‌ای تحقیق متشکل از ۳۷۵ نفر دانش‌آموزان مالزیایی هستند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که آموزش به شکل‌گیری هویت ملی کمک می‌کند. تحلیل‌های بیشتر در مورد تأثیر آموزش در میان گروه‌های قومی مورد بحث است.

یو و بریام^۲ (۲۰۱۰) تحقیقی را با عنوان هویت ملی، میهن‌پرستی و مطالعه سیاست در مدارس هنگ‌کنگ انجام دادند. هدف این تحقیق بررسی دیدگاه معلمان معدل به‌منظور پرداختن به دو موضوع است. اول، معلمان معدل که در مدارس سیاست تدریس می‌کنند، چگونه «هویت ملی» و «وطن‌پرستی» را تفسیر می‌کنند؟ دوم، آیا معلمان معتقدند که مطالعه سیاست از طریق درس معدل می‌تواند هویت ملی و میهن‌پرستی را در بین دانش‌آموزان تقویت کند؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که معلمان هویت ملی و میهن‌پرستی را به‌صورت انتقادی درک می‌کنند. آن‌ها اصرار دارند که سیاست باید به شیوه‌ای منطقی آموزش داده شود. درعین‌حال، آن‌ها فکر می‌کنند که آموزش سیاست به روشی منطقی، بدون جذابیت احساسات، همان‌طور که رویه فعلی است، نه حس هویت ملی و نه میهن‌پرستی دانش‌آموزان را تقویت می‌کند.

به‌طور کلی در یک جمع‌بندی می‌توان بیان کرد که بیشتر تحقیقات مرور شده در پیشینه هویت دینی و ملی را به‌صورت کمی و پیمایشی موردبررسی قرار داده‌اند. همچنین از بین عوامل و متغیرهای مستقل مؤثر بر هویت دینی و ملی بیشتر تأثیر خانواده، سبک و روش تدریس و مصرف رسانه‌های داخلی و خارجی را موردبررسی قرار داده‌اند که بیشترین این متغیرهای

¹ Bagnall

² Yuen & Byram

مستقل تأثیر بر هویت دینی و ملی داشته است. برخی از مطالعات هم به با روش کیفی و تحلیل مضمون هویت دینی و ملی را بررسی کردند. این مطالعه متفاوت از تحقیقات قبلی، فرسایش هویت دینی و ملی دانش‌آموزان را با روش تحلیل مضمون بررسی می‌کند.

مبانی نظری

در آغاز عصر جهانی‌شدن، اندیشمندان و متفکران با چشم‌اندازی مواجه شدند که به‌وضوح با نمونه‌های پیشین خود تفاوت داشت. به نقل از واترز^۱ (۲۰۰۱)، جهانی‌شدن یک فرایند اجتماعی است که در آن محدودیت‌های جغرافیایی که بر روابط اجتماعی و فرهنگی سایه افکنده، از بین می‌رود و مردم به‌طور فزاینده‌ای از کاهش این محدودیت‌ها آگاه می‌شوند. به عبارت دیگر، جهانی‌شدن نوعی گلابدیاتوری نرم‌افزاری است که هدف آن فتح حصارها و دژهای فرهنگی و هویتی است. استراتژی‌های این گلابدیاتور برای پیروزی در این نبرد شامل: تضعیف قیدوبندهای جغرافیایی و ایدئولوژیک بر روابط فرهنگی و سیاسی جوامع بشری، حذف تقدم و تأخر تاریخی، تنوع سبک‌های زندگی، تخریب عوامل سنتی هویت، فروپاشی فضاهای انحصاری و حذف مصونیت فرهنگی، کوچکی جهان، درهم‌تنیدگی زمان و مکان، همسان‌سازی ساختاری و نهادی جوامع مختلف جهان، تبدیل جامعه به زنجیره‌ای از شبکه‌های اجتماعی - فضایی همپوشان و متقاطع، سازماندهی کنش‌ها و واکنش‌ها از راه دور و با فاصله، وارد کردن «دیگران غایب» به عرصه روابط جهانی و غیره (هلد و مک گرو، ۱۳۸۱: ۳۰).

در میان مدرنیته تشدید یافته و روند جهانی‌شدن که طی چند دهه اخیر نمایان شده است، جامعه شبکه‌ای در حال ظهور است. مانوئل کاستلز یکی از برجسته‌ترین اندیشمندان در زمینه روشن‌سازی زوایای پنهان جامعه شبکه‌ای بوده است. وی ریشه‌های شکل‌گیری این جهان نو را در تلاقی سه فرایند تاریخی در اواخر دهه ۱۹۶۰ میلادی تا نیمه دهه ۱۹۷۰ میلادی جستجو می‌کند: ۱. انقلاب فناوری اطلاعات؛ ۲. بحران‌های اقتصادی سرمایه‌داری؛ ۳. شکوفایی جنبش‌های اجتماعی فرهنگی، نظیر آزادی‌خواهی، حقوق بشر، فمینیسم و حمایت از محیط زیست. به نظر وی تعامل میان این فرایندها ساختار جدیدی را در جامعه ایجاد کرده است؛ به عبارت دیگر، یک جامعه شبکه‌ای با اقتصادی نوین که اقتصاد اطلاعاتی-جهانی نامیده می‌شود و فرهنگی تازه که فرهنگ مجازی واقعی است. منطق نهفته در این اقتصاد، جامعه و فرهنگ، زیربنای کنش‌ها و نهادهای اجتماعی در سطح جهانی متصل خواهد بود (کاستلز، ۱۳۸۹: ۴۱۷). در جامعه شبکه‌ای پیش‌رو، افراد و جوامع هویت‌های جدیدی را در قالب‌های تازه کسب می‌کنند و به تبع آن تعاریف جدیدی از انسان ارائه می‌شود. همچنین این شبکه تحت تأثیر نیروهای محرکه داخلی دچار تغییرات مداوم شده و الگوهای جدید زندگی و حیات را در نقاط مختلف جهان ایجاد می‌کند.

نظریه ساختاری آنتونی گیدنز به گونه‌ای تلفیق میان تعامل‌گرایی و ساختارگرایی محسوب می‌شود. گیدنز برای ترکیب ساختار و کنش، مفهوم ساختاری را ارائه داده است. هدف وی ایجاد هماهنگی و سازگاری میان ساختار نهادی و عاملیت فردی در قالب یک الگوی ترکیبی نظریه اجتماعی است. او بر این باور است که کنش‌های روزمره مانند خرید کردن، رفتن به مدرسه و غیره هم تولیدکننده (زاینده) و هم بازتولیدکننده (زاینده) ساختارهای اجتماعی هستند (گیدنز، ۱۳۸۶).

1. Waters

بر اساس نظریه ساخت‌یابی، عامل انسانی و ساختار در ارتباط با یکدیگر قرار دارند؛ تکرار رفتارهای افراد موجب بازتولید ساختارها می‌شود و از طریق همین بازتولید، ساختارها محدودیت‌هایی برای کنش انسان‌ها ایجاد می‌کنند. ساختار اجتماعی عمدتاً ناشی از فعالیت‌های روزمره افراد و تبعیت از قواعد است و به قواعدی مربوط می‌شود که در چنین کنشی نهفته‌اند (کرایب، ۱۳۸۸: ۱۴۴). به بیان دیگر، این انسان‌ها هستند که ساختارها را خلق می‌کنند، اما این عمل تحت شرایط انتخابی آن‌ها انجام نمی‌گیرد؛ بلکه تولید و بازتولید این ساختارها تحت شرایط و موقعیت‌هایی صورت می‌گیرد که مستقیماً با آن‌ها مواجه شده‌اند و از گذشته به آن‌ها منتقل شده است. بدین ترتیب، گیدنز بر فرایند دیالکتیکی تأکید دارد که طی آن ساختار و آگاهی شکل می‌گیرند؛ بنابراین او رابطه عاملیت و ساختار را به صورت فرایندی پویا و تاریخی مدنظر قرار می‌دهد (ریتزر، ۱۳۸۸: ۷۰۲).

گیدنز حیات اجتماعی را نه مجموعه‌ای از کنش‌های فردی بلکه به عنوان یک فرایند تعریف می‌کند که مفهوم کلیدی آن عمل اجتماعی بوده و دارای دو جنبه «عاملیت» و «ساخت» است. بدین معنا که ساختارهای اجتماعی هم واسطه کنش هستند یا امکان کنش را فراهم می‌کنند و هم خود به وسیله کنش اجتماعی بازتولید می‌شوند (سیدمن، ۱۳۸۸: ۱۹۱).

نقطه تمرکز نظریه ساخت‌یابی بر مفهوم جدایی زمان از مکان قرار دارد. گیدنز فرض می‌کند که تغییرات ساختاری در قدرت به واسطه سطوح چندگانه جهانی شدن نظیر مبادلات مالی، پیشرفت‌های فناوری و دموکراسی سیاسی گسترده باعث تغییر حس ما از زمان و مکان شده است. به نظر گیدنز، کنش‌های روزمره توسط خود کنشگران از لحاظ ساختاری محدود می‌شوند و فناوری‌های رسانه‌ای نیز در این زمینه مؤثر هستند. در فرایند امتداد زمان و مکان، تجربیات رسانه‌ای قادرند رویدادهای مختلف را وارد آگاهی روزمره کرده که ممکن است منجر به احساس عدم امنیت یا واژگونی واقعیت گردد. برای وی، تجربیات رسانه‌ای شرط بیرونی کنش هستند که اطلاعاتی درباره دیگران فراهم کرده و روایت ما درباره آنان را تغییر می‌دهند (Laughey, 2007).

بر اساس نظریه ساخت‌یابی گیدنز می‌توان نتیجه گرفت که تمامی عناصر زندگی مدرن محصول اقدامات معنادار انسان‌هاست؛ اگرچه افراد آن‌ها را خلق کرده‌اند؛ اما پس از شکل‌گیری این عناصر محدودیت‌هایی بر عاملان تحمیل خواهد شد. به عنوان مثال، شبکه‌های اینترنتی بر اساس بازتولید یا تکرار رفتار مداوم انسان‌ها پایدار باقی مانده‌اند؛ اما میزان فعالیت و مشارکت افراد در برابر این ساختار متفاوت است. واقعیت امر نشان‌دهنده این است که هر چه کاربران با فعالیت تعمق‌آمیز حضور یابند بیشتر در تولید معنا مشارکت خواهند داشت؛ لذا احتمال تأثیرپذیری هویت دینی و ملی آن‌ها افزایش خواهد یافت. بالعکس هر چه کاربران منفعل‌تر باشند کمتر قادر خواهند بود در تولید معنا سهیم شوند؛ بنابراین احتمال تأثیرپذیری هویت دینی و ملی آنان کاهش خواهد یافت.

روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد کیفی و با استفاده از روش تحلیل مضمون^۱ انجام شده است. انتخاب این روش به دلیل ماهیت اکتشافی موضوع و ضرورت درک عمیق از تجربه‌های زیسته متخصصان و فعالان آموزشی در زمینه هویت دینی و ملی بوده

¹ Thematic Analysis

است. جامعه آماری شامل متخصصان علوم انسانی و اجتماعی، مدیران، مشاوران و مربیان پرورشی مدارس شهر اراک است. انتخاب مشارکت‌کنندگان به روش نمونه‌گیری هدفمند و بر اساس معیار اشباع نظری صورت گرفت؛ بدین معنا که مصاحبه‌ها تا زمانی ادامه یافت که داده جدیدی حاصل نشد. در مجموع، با ۳۵ نفر مصاحبه عمیق انجام شد.

داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌یافته و عمیق گردآوری شد. سؤالات مصاحبه بر محورهای زیر طراحی گردید: درک مشارکت‌کنندگان از هویت دینی و ملی، عوامل تضعیف‌کننده آن و پیامدهای احتمالی فرسایش هویت در میان دانش‌آموزان. مصاحبه‌ها با رضایت آگاهانه ضبط و سپس به صورت کامل پیاده‌سازی شد. برای تحلیل داده‌ها، از تحلیل مضمون و فرایند کدگذاری داده‌ها مطابق الگوی پیشنهادی اشتروس و کوربین (۱۳۹۱) بهره گرفته شد. این الگو شامل سه مرحله کدگذاری باز (شناسایی مفاهیم اولیه از داده‌ها)، کدگذاری محوری (ارتباط دهی مفاهیم به یکدیگر) و کدگذاری انتخابی (ساخت مدل نهایی) می‌شود.

برای تأمین قابلیت اعتماد در این تحقیق از تکنیک‌هایی بهره گرفته شده است. قابلیت اعتماد به سادگی بیانگر میزان اتکاپذیری یافته‌های یک پژوهش کیفی و اعتماد به نتایج آن است (محمدپور، ۱۳۸۸: ۴۷). جهت بررسی قابلیت اعتماد در این تحقیق از معیار اطمینان‌پذیری استفاده گردیده است که به درجه تکرارپذیری داده‌ها توسط سایر پژوهشگران اطلاق می‌شود. همچنین برای دستیابی به اطمینان‌پذیری در این مطالعه، یک مصاحبه‌گر کمکی برای جمع‌آوری، تفسیر و مقایسه داده‌های مصاحبه‌ای مورد استفاده قرار گرفت. علاوه بر این، تمامی مراحل جمع‌آوری، کدگذاری و تفسیر داده‌ها پیشاپیش مشخص گردید تا مصاحبه‌کنندگان یک روبه مشخص و منسجم را دنبال نمایند.

یافته‌های پژوهش

مشارکت‌کنندگان در این قسمت تحقیق ۳۵ نفر شامل ۱۱ متخصص جامعه‌شناسی، علوم تربیتی، الهیات، روان‌شناسی، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی به همراه ۱۰ مشاور، ۸ مدیر و ۶ مربی پرورشی مدارس شهر اراک بودند. یافته‌های حاصل از مصاحبه‌های نیمه ساختارمند انجام‌شده در حوزه دلایل فرسایش هویت دینی و ملی و پیامدهای آن مورد تحلیل مضمون قرار گرفتند و در نهایت در قالب دو مضمون فراگیر و ۱۶ مضمون سازمان‌دهنده دسته‌بندی شدند که در ادامه بدان‌ها اشاره می‌شود.

مضمون فراگیر اول: دلایل فرسایش هویت دینی و ملی دانش‌آموزان

در مصاحبه‌های به عمل آمده درباره دلایل فرسایش هویت دینی و ملی دانش‌آموزان، به ۵۳ مضمون پایه اشاره شد که این موارد در قالب مضامین فراگیر و سازمان‌دهنده قابل تقسیم‌بندی بودند. این مضامین پایه مورد اشاره ابتدا به ۹ دسته کلی رسانه‌های بی‌مرز و فروپاشی فرهنگی، سلطه همسالان و الگوهای غیررسمی، غیبت والدین در تربیت هویتی، کرونای دیجیتال و شتاب تغییر هویت، بحران معنا در دوران نوجوانی، مدرسه بی‌روح و آموزش بی‌هویت، ساختار فرسوده و تربیت صوری، نارضایتی اجتماعی و ضعف تعلق و دین‌گرایی و گسست باور و رفتار تقسیم شدند. سپس هر کدام از این ۹ دسته کلی به دسته‌های فرعی‌تر تقسیم و مصادیق مورد اشاره در آن در جدول ۱ آورده شده است.

جدول ۱. مضامین دلایل فرسایش هویت دینی و ملی دانش‌آموزان

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
استفاده از فضای مجازی؛ مصرف رسانه‌های خارجی؛ تبلیغ هویت و زندگی غربی توسط رسانه‌ها؛ جذابیت فرهنگ غرب و تبلیغات گسترده آنان	رسانه‌های بی‌مرز و فروپاشی فرهنگی	دلایل فرسایش هویت دینی و ملی
الگوپردازی از همسالان؛ الگو بودن سلبریتی‌ها؛ تأثیر همسالان و دوستان؛ تأثیر هم‌کلاسی‌ها	سلطه همسالان و الگوهای غیررسمی	
سبک‌های تربیتی متفاوت در خانواده؛ عدم توجه به دین در خانواده؛ شرایط تربیتی متفاوت نوجوانان، به نسبت قبل؛ ضعف تبیین اطرافیان دانش‌آموز برای سؤالات آن‌ها؛ نهادینه شدن کمتر هنجارها در خانواده‌ها؛ نماز نخواندن والدین در خانه	غیبت والدین در تربیت هویتی	
آموزش مجازی؛ هجوم اطلاعات در دوران کرونا؛ دسترسی به اینترنت به‌خاطر مجازی شدن کرونا؛ بمباران اطلاعات در فضای مجازی	کرونای دیجیتال و شتاب تغییر هویت	
موقعیت سنی و تلاش برای مکاشفه‌های جدید؛ شک‌گرایی؛ تجربه و آزمایش چیزهای جدید؛ نیاز به تبیین و پاسخ به سؤالات و نیازهای نوجوانان؛ مطالبه‌گری؛ پرسشگری	بحران معنا در دوران نوجوانی	
کاربردی نبودن آموزش و پرورش؛ نبود آموزش مهارت‌های زندگی؛ عدم وجود معلم‌های متخصص؛ کیفیت کم مدارس؛ محتوای متفاوت دروس؛ نهادینه شدن کمتر هنجارها در مدارس؛ کم‌کاری مدارس و... در آموزش مسائل دینی و ملی	مدرسه بی‌روح و آموزش بی‌هویت	
آموزش نامناسب؛ مناسب نبودن آموزش همراه با پرورش؛ ساختار مدارس بر اساس الگوی غربی؛ خودسازی و خودکنترلی پایین؛ عدم	ساختار فرسوده و تربیت‌محوری	

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
		آموزش مناسب در حوزه‌های دینی؛ عدم ایجاد تربیت مطلوب؛ تمرکز کم آموزش و پرورش برای هویت ملی؛ عدم تبیین خوب دستاوردهای ملی؛ تفاوت بین مدارس در برخورداری از امکانات؛ کم بودن اردوهای تبیینی برای معرفی دستاوردها ملی
	نارضایتی اجتماعی و ضعف تعلق	وضعیت اجتماعی حاضر؛ اوضاع و احوال نامناسب کشور؛ نداشتن ذهنیت مثبت به حکومت سیاسی؛ عقیده به ناکارآمدی برخی مسئولان سیاسی؛ تنش‌های ایجاد شده در کشور بر سر حجاب؛ نداشتن ذهنیت مثبت به حکومت سیاسی
	دین‌گریزی و گسست باور و رفتار	عدم اولویت رفتارهای دینی؛ عدم توجه به سبک زندگی دینی؛ ارتباط کم با مساجد و کانون‌های تربیتی؛ کمرنگ شدن عقاید بخصوص در نوجوانان؛ باور نداشتن به برخی مسائل مذهبی

رسانه‌های بی‌مرز و فروپاشی فرهنگی: فضاهای ارتباطی مدرن با ایجاد جهان‌های مجازی موازی، مرز میان «خود» و «دیگری» را از بین برده‌اند. نوجوانان در معرض جریان‌های فرهنگی متکثر قرار دارند که اغلب نظام معنایی بومی را تضعیف می‌کند. رسانه‌ها نه تنها نقش آینه بلکه نقش سازنده هویت را ایفا می‌کنند. مطابق دیدگاه کاستلز، این فضا «فرهنگ مجازی واقعی» ایجاد کرده است که در آن هویت‌ها بازتعریف می‌شوند. از منظر مشارکت‌کنندگان در تحقیق، مواردی مثل استفاده از فضای مجازی، مصرف رسانه‌های خارجی، تبلیغ هویت و زندگی غربی توسط رسانه‌ها، جذابیت فرهنگ غرب و تبلیغات گسترده آنان باعث فرسایش هویت دانش‌آموزان شدند که در مقوله رسانه‌های بی‌مرز و فروپاشی فرهنگی دسته‌بندی شد. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

یکی از دلایلی که به نظرم باعث این وضعیت هویت دینی و ملی ضعیف می‌شود استفاده بیش از حد دانش‌آموزان از فضای مجازی است. دانش‌آموزان وقت زیادی را در اینستاگرام سپری می‌کند و اطلاعات سطحی و بعضی اوقات سطحی دریافت می‌کند. این باعث می‌شود به ریشه‌های دینی و ملی خود پایبندی کمتری داشته باشد (مشاور مدرسه دخترانه، زن).

سلطه همسالان و الگوهای غیررسمی: دوستان و گروه همسال به مهم‌ترین مرجع ارزشی نوجوانان تبدیل شده‌اند. ارزش‌های رسمی مدرسه و خانواده اغلب در تقابل با فرهنگ همسالان قرار می‌گیرد. مصاحبه‌شوندگان اشاره کردند که تأیید همسالان از پابندی به ارزش‌های دینی مهم‌تر تلقی می‌شود. این نشان از جابه‌جایی محور اقتدار از نهادهای رسمی به شبکه‌های غیررسمی دارد. نتایج مصاحبه‌های نشان داد که مفاهیم الگوبرداری از همسالان، الگو بودن سلبریتی‌ها، تأثیر همسالان و دوستان، تأثیر هم‌کلاسی‌ها از شرایط بروز فرسایش هویتی دانش‌آموزان است که در قالب مقوله سلطه همسالان و الگوهای غیررسمی دسته‌بندی شدند. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

دوستان فرد می‌توانند تأثیر به سزایی بر پابندی ضعیف دانش‌آموزان به عناصر هویت دینی و ملی بگذارند که به نظر من تأثیرش از بقیه عوامل بیشتر است (متخصص جامعه‌شناسی، زن).

غیبت والدین در تربیت هویتی: والدینی که گرفتار مشغله‌اند یا خود از انسجام هویتی کافی برخوردار نیستند، در انتقال ارزش‌ها ناکام مانده‌اند. این وضعیت موجب می‌شود نوجوانان خلأ هویتی را از منابع بیرونی (رسانه‌ها و دوستان) پر کنند. از منظر مشارکت‌کنندگان در تحقیق، مواردی مثل سبک‌های تربیتی متفاوت در خانواده، عدم توجه به دین در خانواده، شرایط تربیتی متفاوت نوجوانان، به نسبت قبل، ضعف تبیین اطرافیان دانش‌آموز برای سؤالات آن‌ها، نهادینه شدن کمتر هنجارها در خانواده‌ها، نماز نخواندن والدین در خانه باعث فرسایش هویت دانش‌آموزان شدند که در مقوله غیبت والدین در تربیت هویتی دسته‌بندی شد. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

یک از مشکلاتی که ما که در این مدرسه داریم این است که خود والدین پابندی کمتری به هنجارها و ارزش‌های جامعه دارند و این باعث می‌شود دانش‌آموزان هم هویت دینی و ملی پایینی داشته باشند (مشاور مدرسه پسرانه، مرد).

کرونای دیجیتالی و شتاب تغییر هویت: هم‌زمان با دوران کرونا و آموزش مجازی، نوجوانان به‌صورت ناگهانی در فضای آنلاین غوطه‌ور شدند. مصاحبه‌شوندگان معتقدند این دوره به‌مثابه «تسریع‌کننده» تغییرات فرهنگی عمل کرده و وابستگی دانش‌آموزان به فضای مجازی را تثبیت کرده است. درواقع، بحران بهداشتی به بحران هویتی تبدیل شد. نتایج مصاحبه‌های نشان داد که مفاهیم آموزش مجازی، هجوم اطلاعات در دوران کرونا، دسترسی به اینترنت به‌خاطر مجازی شدن کرونا، بمباران اطلاعات در فضای مجازی از شرایط بروز فرسایش هویتی دانش‌آموزان است که در قالب مقوله کرونای دیجیتالی و شتاب تغییر هویت دسته‌بندی شدند. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

یکی از مشکلاتی که از دوره کرونا به وجود آمده استفاده بیش از حد نوجوانان از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی است که باعث شده منبع جامعه‌پذیری از خانواده و آموزش و پرورش به فضای مجازی تغییر کند (متخصص جامعه‌شناسی، مرد).

بحران معنا در دوران نوجوانی: نوجوانی مرحله‌ای از جست‌وجوی معنا و آزمایش ارزش‌هاست. هنگامی که نهادهای رسمی نتوانند پاسخ‌های قانع‌کننده ارائه دهند، این انرژی اکتشافی به‌سوی مرجع‌های متعارض هدایت می‌شود. یکی از متخصصان جامعه‌شناسی اشاره کرد که «پرسشگری بی‌پاسخ، مقدمه تردید در ریشه‌هاست». این مضمون بیانگر ضعف در

پاسخ‌گویی فرهنگی به نیاز شناختی نسل جدید است. نتایج مصاحبه‌های نشان داد که مفاهیم موقعیت سنی و تلاش برای مکاشفه‌های جدید، شک‌گرایی، تجربه و آزمایش چیزهای جدید، نیاز به تبیین و پاسخ به سؤالات و نیازهای نوجوانان، مطالبه‌گری، پرسشگری از شرایط بروز فرسایش هویتی دانش‌آموزان است که در قالب مقوله بحران معنا در دوران نوجوانی دسته‌بندی شدند. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

دانش‌آموزان با توجه به سنی که در آن هستند سؤالات زیادی دارند که نیاز است فرد یا نهادی به صورت منظم به آن‌ها پاسخ دهد و این پاسخ باید دانش‌آموز را اقناع کند. در غیر این صورت این احتمال وجود دارد که برای کشف یا پاسخ با سؤالات و نیازها به مراجع دیگری رجوع کند که لزوماً عناصر دینی و ملی را تقویت نمی‌کنند (متخصص جامعه‌شناسی، مرد).

مدرسه بی‌روح و آموزش بی‌هویت: نظام آموزشی با تأکید افراطی بر انتقال دانش نظری، از کارکرد فرهنگی خود فاصله گرفته است. نبود آموزش مهارت‌های زندگی و کم‌توجهی به پرورش ارزش‌های دینی و ملی، موجب «ناهمخوانی بین آموزش و هویت» شده است. به تعبیر مشارکت‌کنندگان، مدرسه «دانش تولید می‌کند اما معنا نه». از منظر مشارکت‌کنندگان در تحقیق، مواردی مثل کاربردی نبودن آموزش و پرورش، نبود آموزش مهارت‌های زندگی، عدم وجود معلم‌های متخصص، کیفیت کم مدارس، محتوای متفاوت دروس، نهادینه شدن کمتر هنجارها در مدارس، کم‌کاری مدارس و... در آموزش مسائل دینی و ملی باعث فرسایش هویت دانش‌آموزان شدند که در مقوله مدرسه بی‌روح و آموزش بی‌هویت دسته‌بندی شد. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

یکی از مشکلاتی که در مدارس به خصوص در زمینه دروسی، مثل فرهنگ و هنر، کار و فناوری و تفکر و سبک زندگی که می‌تواند پایه‌های هویت دینی و ملی دانش‌آموزان را تقویت کند معلم تخصصی وجود ندارد و هر معلمی که تعداد واحدهای درسی‌اش به حد نصاب نرسد، برای تدریس این درس‌ها انتخاب می‌شوند (مشاور مدرسه پسرانه، مرد).

ساختار فرسوده و تربیت صوری: فرسودگی ساختار آموزش و پرورش، بی‌عدالتی آموزشی و الگوگیری از مدل‌های غربی موجب تضعیف الگوی تربیت بومی شده است. مدارس از محیط تربیتی به مراکز آموزشی صرف تبدیل شده‌اند. این مضمون به سطح ساختاری ناظر است و با نظریه گیدنز درباره تأثیر متقابل ساختار و عاملیت قابل تبیین است. از منظر مشارکت‌کنندگان در تحقیق، مواردی مثل آموزش نامناسب، مناسب نبودن آموزش همراه با پرورش، ساختار مدارس بر اساس الگوی غربی، خودسازی و خودکنترلی پایین، عدم آموزش مناسب در حوزه‌های دینی، عدم ایجاد تربیت مطلوب، تمرکز کم آموزش و پرورش برای هویت ملی، عدم تبیین خوب دستاوردهای ملی، تفاوت بین مدارس در برخورداری از امکانات، کم بودن اردوهای تبیینی برای معرفی دستاوردها ملی باعث فرسایش هویت دانش‌آموزان شدند که در مقوله ساختار فرسوده و تربیت صوری دسته‌بندی شد. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

نظام آموزش و پرورش ما به صورت ساختاری دچار مشکل هست و بعضی اوقات سیستم غربی را در مدارس پیاده می‌کند و آموزش بیشتر مورد توجه است تا پرورش (متخصص الهیات، مرد).

نارضایتی اجتماعی و ضعف تعلق: ناکارآمدی برخی نهادهای اجتماعی و مشکلات اقتصادی باعث شکل‌گیری ذهنیت منفی نسبت به ساختار سیاسی و اجتماعی کشور شده است. نوجوانان در فضایی رشد می‌کنند که «غر زدن» نسبت به جامعه به هنجار تبدیل شده است، در نتیجه، حس تعلق و اعتماد جمعی تضعیف می‌شود. نتایج مصاحبه‌های نشان داد که مفاهیم وضعیت اجتماعی حاضر، اوضاع و احوال نامناسب کشور، نداشتن ذهنیت مثبت به حکومت سیاسی، عقیده به ناکارآمدی برخی مسئولان سیاسی، تنش‌های ایجاد شده در کشور بر سر حجاب، نداشتن ذهنیت مثبت به حکومت سیاسی از شرایط بروز فرسایش هویتی دانش‌آموزان است که در قالب مقوله نارضایتی اجتماعی و ضعف تعلق دسته‌بندی شدند. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

شرایط جامعه به شکلی است که می‌تواند در همه حوزه‌ها تولید نارضایتی بکند. یکی از حوزه‌های تولید نارضایتی این است که محدودیت‌هایی برای نوجوانان در حوزه‌های اجتماعی و دسترسی به اینترنت ایجاد شده است که این نارضایتی‌ها می‌تواند آن‌ها را از عناصر هویت دینی و ملی دور کند (متخصص جامعه‌شناسی، مرد).

دین‌گریزی و گسست باور و رفتار: تجربه‌های روزمره نوجوانان از بی‌عملی نهادهای دینی یا تناقض گفتار و رفتار متولیان، سبب شده است که دینداری به یک «گزینه شخصی» و نه الزام فرهنگی بدل شود. فاصله گرفتن از مساجد و مراکز مذهبی نمادی از این تحول است. این مضمون بیانگر انتقال دینداری از عرصه جمعی به سطح فردی و انتخابی است. از منظر مشارکت‌کنندگان در تحقیق، مواردی مثل عدم اولویت رفتارهای دینی، عدم توجه به سبک زندگی دینی، ارتباط کم با مساجد و کانون‌های تربیتی، کم‌رنگ شدن عقاید بخصوص در نوجوانان، باور نداشتن به برخی مسائل مذهبی باعث فرسایش هویت دانش‌آموزان شدند که در مقوله دین‌گریزی و گسست باور و رفتار دسته‌بندی شد. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

یکی از موضوعاتی که در این حوزه وجود دارد این است که پیوند نوجوانان حال حاضر با پایگاه‌های دینی مثل مساجد و پایگاه‌های بسیج کم شده است و این کم شدن پیوند آن‌ها زمینه‌های کاهش تعلق به دین و ملیت را فراهم می‌کند. (متخصص الهیات، زن).

مضمون فراگیر دوم: پیامدهای فرسایش هویت دینی و ملی دانش‌آموزان

در مصاحبه‌های به‌عمل‌آمده درباره پیامدهای فرسایش هویت دینی و ملی دانش‌آموزان، به ۴۸ مضمون پایه اشاره شد که این موارد در قالب مضامین فراگیر و سازمان‌دهی قابل تقسیم‌بندی بودند. این مضامین پایه مورد اشاره ابتدا به ۷ دسته‌ی کلی سستی مرزهای اخلاقی و دینی، لغزش اجتماعی و آسیب‌پذیری نوجوانان، بی‌تفاوتی مدنی و انزوای اجتماعی، هویت مصرفی و خودبازاری شده، واگرایی عاطفی در خانواده، بی‌معنایی و فرسودگی انگیزشی و شکاف روانی و ازهم‌گسیختگی شخصیتی تقسیم شدند. سپس هر کدام از این ۷ دسته‌ی کلی به دسته‌های فرعی‌تر تقسیم و مصادیق مورد اشاره در آن در جدول ۲ آورده شده است.

جدول ۲. پیامدهای فرسایش هویت دینی و ملی دانش‌آموزان

مضمون فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
پیامدهای فرسایش هویت دینی و ملی	سستی مرزهای اخلاقی و دینی	عدم رعایت محرم و نامحرم؛ قوی‌شدن باورهای ضد دین؛ عدم پایبندی به هنجارهای دینی؛ انجام ندادن اعمال دینی مثل نماز و روزه؛ عدم شرکت در مراسم دینی
	لغزش اجتماعی و آسیب‌پذیری نوجوانان	مصرف مواد مخدر؛ تمایل به خودکشی؛ طلاق؛ ترک تحصیل؛ رابطه با جنس مخالف؛ جذب دوستان ناباب شدن؛ گرایش به تفریحات ناسالم مثل سیگار و قلیان
	بی‌تفاوتی مدنی و انزوای اجتماعی	عدم مشارکت در رأی‌گیری؛ رعایت نکردن حقوق همدیگر؛ تمرد از قانون؛ کاهش انسجام اجتماعی؛ نداشتن مسئولیت‌پذیری؛ سطحی‌نگری؛ منفعل بودن
	هویت مصرفی و خودبازاری شده	تغییر در سبک پوشش؛ بدحجابی؛ بی‌ثباتی ارزش‌ها؛ بی‌قیدوبند بودن؛ وقت‌نگذاشتن برای هویت ملی و دینی؛ فروختن هویت خود؛ نادیده گرفتن هویت ملی و دینی؛ تضاد با هویت ملی و مسائل دینی؛ ضدیت با ریشه‌ها؛ عدم اطلاع از تاریخ و فرهنگ خود؛ سبک زندگی غیرایرانی؛ تمایل به مهاجرت
	واگرایی عاطفی در خانواده	درگیری و دعوا با والدین؛ دورشدن از خانواده؛ کم شدن احترام به همدیگر؛ میل به زندگی فردی و تنهایی
	بی‌معنایی و فرسودگی انگیزشی	بی‌انگیزگی؛ ناامیدی از زندگی؛ بی‌تفاوتی؛ احساس پوچی؛ سردرگمی؛ بلاتکلیفی؛ خودباختگی
	شکاف روانی و ازهم‌گسیختگی	اضطراب؛ افسردگی؛ احساسات منفی ناشی از بی‌هویتی؛ بی‌ریشه بودن؛ ازهم‌گسیختگی شخصیت؛ عدم تصمیم‌گیری مناسب؛ کاهش اعتمادبه‌نفس

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
	شخصیتی	

سستی مرزهای اخلاقی و دینی: کاهش پایبندی به هنجارهای دینی و اخلاقی نخستین نشانه فرسایش هویت است. نوجوانان نسبت به انجام مناسک دینی بی تفاوت شده و احکام را نه الزام بلکه «انتخاب» تلقی می کنند. این تغییر نگرش، به تدریج هویت مذهبی را از ستون فرهنگ جمعی جدا می کند. نتایج مصاحبه های نشان داد که مفاهیم عدم رعایت محرم و نامحرم، قوی شدن باورهای ضد دین، عدم پایبندی به هنجارهای دینی، انجام ندادن اعمال دینی مثل نماز و روزه، عدم شرکت در مراسم دینی از پیامدهای فرسایش هویتی دانش آموزان است که در قالب مقوله سستی مرزهای اخلاقی و دینی دسته بندی شدند. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه ها، مرور می گردند:

دانش آموزان و نوجوانان در حال حاضر دیگر محرم و نامحرم سرشان نمی شود و به افراد نامحرم راحت دست می دهند و رعایت حجاب در برابر نامحرم برایشان دیگر معنا ندارد (متخصص الهیات، زن).

لغزش اجتماعی و آسیب پذیری نوجوانان: فقدان هویت پایدار، زمینه ساز گرایش به رفتارهای پرخطر مانند مصرف مواد، فرار از مدرسه و ارتباطات پرریسک است. پژوهش نشان داد که ضعف در هویت دینی و ملی با افزایش رفتارهای ضد هنجاری هم پسته است. از منظر مشارکت کنندگان در تحقیق، مواردی مثل مصرف مواد، تمایل به خودکشی، طلاق، ترک تحصیل، رابطه با جنس مخالف، جذب دوستان ناباب شدن، گرایش به تفریحات ناسالم مثل سیگار و قلیان از پیامدهای فرسایش هویتی دانش آموزان است که در مقوله لغزش اجتماعی و آسیب پذیری نوجوانان دسته بندی شد. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه ها، مرور می گردند:

یکی از نتایجی که هویت دینی و ملی ضعیف می تواند داشته باشد این است که آن ها بی قید و شرط می شوند و از اصول درست پایبندی نمی کنند و به راحتی سیگار و قلیان مصرف می کنند. (مشاور مدرسه پسرانه، مرد).

بی تفاوتی مدنی و انزوای اجتماعی: فرسایش هویت موجب می شود نوجوانان احساس تعلق به اجتماع را از دست بدهند و از فعالیت های جمعی کناره گیری کنند. مشارکت پایین در امور مدنی و عدم رعایت قوانین، نشانه های این فرایند هستند. این یافته با نظریه «سرمایه اجتماعی» قابل توضیح است، جایی که بی اعتمادی به نهادها موجب فروپاشی پیوندهای اجتماعی می شود. نتایج مصاحبه های نشان داد که مفاهیم عدم مشارکت در رأی گیری، رعایت نکردن حقوق هم دیگر، تمرد از قانون، کاهش انسجام اجتماعی، نداشتن مسئولیت پذیری، سطحی نگری، منفعل بودن از پیامدهای فرسایش هویتی دانش آموزان است که در قالب مقوله بی تفاوتی مدنی و انزوای اجتماعی دسته بندی شدند. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه ها، مرور می گردند:

یکی از نتایج می‌تواند رشد و افزایش افراد بی‌مسئولیت در جامعه باشد. این افراد ضررهای زیادی برای جامعه دارند و خیلی نمی‌شود روی قول و رفتار این افراد حساب کرد و خروجی افزایش چنین افراد در جامعه یک جامعه ناامن می‌باشد (متخصص جامعه‌شناسی، مرد).

هویت مصرفی و خود بازاری شده: در غیاب هویت‌های بومی، نوجوانان به سمت هویت‌های مبتنی بر مصرف، مد، برند و سبک زندگی غربی سوق می‌یابند. این جایگزینی هویت، از نظر فرهنگی نوعی «تجمل هویتی» محسوب می‌شود که در آن ظاهر و مصرف جای معنا را می‌گیرد. از منظر مشارکت‌کنندگان در تحقیق، مواردی مثل تغییر در سبک پوشش، بدحجابی، بی‌ثباتی ارزش‌ها، بی‌قیدوبند بودن، وقت‌نگذاشتن برای هویت ملی و دینی، فروختن هویت خود، نادیده گرفتن هویت ملی و دینی، تضاد با هویت ملی و مسائل دینی، ضدیت با ریشه‌ها، عدم اطلاع از تاریخ و فرهنگ خود، سبک زندگی غیرایرانی، تمایل به مهاجرت از پیامدهای فرسایش هویتی دانش‌آموزان است که در مقوله هویت مصرفی و خود بازاری شده دسته‌بندی شد. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

از خصوصیات دانش‌آموزان فعلی این است که به هیچ چیزی پایبند نیستند و خیلی راحت این علاقه و تمایل را دارند که دین و ملت خود را عوض کنند و منکر همه داشته‌های فعلی خود شوند (مدیر مدرسه پسرانه، مرد).

واگرایی عاطفی در خانواده: فرسایش هویت، بنیان روابط خانوادگی را نیز متأثر ساخته است. افزایش تنش‌های کلامی با والدین، تمایل به استقلال افراطی و کاهش احترام متقابل از نشانه‌های این وضعیت است. خانواده که باید کانون انتقال ارزش‌ها باشد، خود به عرصه تعارض هویتی تبدیل شده است. نتایج مصاحبه‌های نشان داد که مفاهیم درگیری و دعوا با والدین، دورشدن از خانواده، کم شدن احترام به همدیگر، میل به زندگی فردی و تنهایی از پیامدهای فرسایش هویتی دانش‌آموزان است که در قالب مقوله واگرایی عاطفی در خانواده دسته‌بندی شدند. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

دانش‌آموزان و نوجوانان امروزی مثل نسل‌های قبل، احترام والدین و افراد بزرگ‌تر را نگه نمی‌دارند و به راحتی و با کوچک‌ترین بهانه و مسئله‌ای با والدین خود دعوا و بحث می‌کنند (مربی پرورشی مدرسه دخترانه، زن).

بی‌معنایی و فرسودگی انگیزشی: نوجوانانی که دچار سردرگمی هویتی هستند، اغلب از بی‌هدفی و بی‌معنایی در زندگی سخن گفته‌اند. از منظر روان‌شناختی، این حالت با «احساس پوچی وجودی» نزدیک است و موجب کاهش امید و رضایت از زندگی می‌شود. از منظر مشارکت‌کنندگان، مواردی مثل بی‌انگیزگی، ناامیدی از زندگی، بی‌تفاوتی، احساس پوچی، سردرگمی، بلاتکلیفی، خودباختگی از پیامدهای فرسایش هویتی دانش‌آموزان است که در مقوله بی‌معنایی و فرسودگی انگیزشی دسته‌بندی شد. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

پیوندهای ضعیف با عناصر دینی و ملی منجر به وجود یک جو ناامیدی و ناراضی‌تبی در دانش‌آموزان حال حاضر شده است که باید اقداماتی برای بهبود وضعیت انجام داد

وگرانه خطرات جدی‌تری مثل بروز مشکلات و ناهنجاری‌های فردی و اجتماعی در جامعه ختمی است (متخصص روان‌شناسی، مرد).

شکاف روانی و ازهم‌گسیختگی شخصیتی: درنهایت، فرسایش هویت می‌تواند به بحران روانی منجر شود. مصاحبه‌شوندگان مواردی از اضطراب، افسردگی و احساس بی‌ریشگی را گزارش کردند. در چارچوب نظری اریکسون، این وضعیت معادل «بحران هویت در مرحله نوجوانی» است که در صورت عدم حل، به اختلال در ساختار شخصیت می‌انجامد. نتایج مصاحبه‌های نشان داد که مفاهیم اضطراب، افسردگی، احساسات منفی ناشی از بی‌هویتی، بی‌ریشه بودن، ازهم‌گسیختگی شخصیت، عدم تصمیم‌گیری مناسب، کاهش اعتمادبه‌نفس از پیامدهای فرسایش هویتی دانش‌آموزان است که در قالب مقوله شکاف روانی و ازهم‌گسیختگی شخصیتی دسته‌بندی شدند. در ادامه برخی از موارد اشاره شده در مصاحبه‌ها، مرور می‌گردند:

من فکر می‌کنم دانش‌آموزان ما به دلیل اینکه پایبندی‌های لازم و مناسب را به ریشه‌های دینی و ملی خود ندارند دائماً در حال تجربه اضطراب از خفیف تا شدید هستند و فکر می‌کنم با پایبندی بیشتر به ریشه‌ها این روند رو به رشد اضطراب آن‌ها کاهش خواهد یافت (مشاور مدرسه دخترانه، زن).

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از تحقیق حاضر مطالعه کیفی دلایل و پیامدهای فرسایش هویت دینی و ملی در دانش‌آموزان شهر اراک بود. برای اکتشاف دقیق موضوع از روش کیفی استفاده شد. برای تحقق این اهداف از متخصصان علوم انسانی و اجتماعی، مدیران، مشاوران و مربیان پرورشی مدارس شهر اراک مصاحبه‌هایی گرفته شد.

نتایج حاصل از مصاحبه‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که مواردی مثل رسانه‌های بی‌مرز و فروپاشی فرهنگی، سلطه همسالان و الگوهای غیررسمی، غیبت والدین در تربیت هویتی، کرونای دیجیتال و شتاب تغییر هویت، بحران معنا در دوران نوجوانی، مدرسه بی‌روح و آموزش بی‌هویت، ساختار فرسوده و تربیت صوری، نارضایتی اجتماعی و ضعف تعلق و دین‌گریزی و گسست باور و رفتار منجر به فرسایش هویت در دانش‌آموزان می‌شوند. نتایج این تحقیق با یافته‌های تحقیقات پیشین مانند نظری، رضائی و حسینی (۱۴۰۴)، موسوی (۱۴۰۱)، خبازی و بنیسی (۱۳۹۸)، صالحی عمران، عابدینی بلترک و منصوری (۱۳۹۷)، رضایی، منصوری و عابدینی بلترک (۱۳۹۰)، بگنال (۲۰۱۳) و ادريس و همکاران (۲۰۱۲) همسو است.

یکی از مهم‌ترین موارد مطرح شده، تأثیر فضای ارتباطی مدرن و استفاده از رسانه‌ها و ابزارهای ارتباطی جدید می‌باشد. در تحلیل این موضوع می‌توان بیان کرد که گسترش روزافزون این رسانه‌ها به‌ویژه در جوامع در حال گذار منجر به تضعیف پیوندهای سنتی می‌شود. رسانه‌های نوین قادرند بر نگرش‌ها و رفتار شهروندان تأثیر گذاشته و موجب کاهش همدلی، احساس تعلق ملی و انسجام اجتماعی گردند. گیدنز (۱۳۸۶) نیز اینترنت را عاملی برای سردرگمی، بی‌ثباتی فرهنگی و بی‌نظمی تلقی کرده است. اینگلهارت (۱۴۰۰) با طرح مفهوم انقلاب خاموش بر این اعتقاد است که ورود سریع ارزش‌ها و ایده‌های جدید از طریق فناوری‌های نوین اطلاعاتی می‌تواند گسست‌های جدی در مبانی هویتی جامعه ایجاد کند.

همان‌طور که کاستلز (۱۳۸۹) اشاره کرده است، اینترنت با تغییر بنیادین ماهیت ارتباطات نقشی تعیین‌کننده در تحول فرهنگ‌ها و شکل‌دهی هویت ملی شهروندان ایفا می‌کند.

افزون بر آن، پاستر (۱۳۷۷) بر نقش شبکه‌های اجتماعی جدید در گسترش فرهنگ و هویت تأکید نموده است؛ او فرایند جهانی‌شدن رسانه‌ها را با افول هویت ملی مرتبط دانسته است. نکته قابل توجه این است که فضای ارتباطی مدرن به تنهایی نمی‌تواند چنین شرایط بحرانی‌ای را ایجاد کند بلکه عموماً همراه با عواملی نظیر همراهی همسالان و عدم نظارت خانواده یا مدرسه بوده است. به علت ضعف کارکردهای خانواده و مدرسه، حمایت دوستان و جستجوگری نوجوانان غالباً منجر به استفاده منطقی از شبکه‌های اجتماعی نوین نمی‌شود؛ همچنین این رسانه‌ها بیشتر مروج فرهنگ مادی‌نگرانه، لذت‌جوئی فردگرایانه غرب هستند که یکی از جنبه‌های آسیب‌زای آن کاهش تعلقات دینی و ملی جوانان محسوب می‌شود. این مشکل ممکن است با احیا کارکردهای خانواده و مدرسه همراه با فضایی مناسب برای دین‌دوستی مرتفع گردد؛ اما شرایط کنونی جامعه اجازه نمی‌دهد تا خانواده‌ها و مدارس وظایف خود را به نحو احسن انجام دهند یا محیط حاکم بر جامعه مطابق میل دانش‌آموزان باشد. تمامی این عوامل باعث تشدید روند فرسایش هویت دینی و ملی خواهد شد.

نتایج تحقیق نشان داد که مواردی مثل سستی مرزهای اخلاقی و دینی، لغزش اجتماعی و آسیب‌پذیری نوجوانان، بی‌تفاوتی مدنی و انزوای اجتماعی، هویت مصرفی و خودبازاری شده، واگرایی عاطفی در خانواده، بی‌معنایی و فرسودگی انگیزشی و شکاف روانی و ازهم‌گسیختگی شخصیتی از پیامدهای فرسایش هویت دینی و ملی دانش‌آموزان است. نتایج این تحقیق مشابه با نتایج مطالعات پیشین نظیر نیازی و افرا (۱۳۹۷)، کلانی و سفیری (۱۳۹۶)، آنتو، رحماوتی و مارتیانری (۲۰۲۳) و یو و بریام (۲۰۱۰) است.

به‌طورکلی می‌توان گفت که در دهه اخیر، فرسایش هویت دینی و ملی جوانان به ایجاد سبک‌های زندگی جدید منجر شده و فرهنگ‌های خاص جوانان را جهانی کرده است. مصرف فرهنگی با نمادها و علائم ویژه‌اش امروزه نمایانگر سبک زندگی، تمایلات فکری و ایدئال‌های افراد بوده و به‌عنوان بازنمایی کننده هویت آن‌ها کارکردهای نوینی یافته است. در عصر حاضر، افراد تمایل دارند خود را از طریق کالاها و خدماتی که مصرف می‌کنند معرفی کنند، به‌ویژه کالاها یا خدماتی که دارای نام‌ها یا برندهای مشهور هستند. افزون بر این، با توجه به جوان بودن جمعیت کشور، تأثیر فرسایش هویت دینی و ملی بر نگرش جوانان مشهود است؛ ما تغییراتی در الگوهای فرهنگی جوانان کشور به‌ویژه دختران و زنان جوان نسبت به مسائلی همچون مدل لباس و آرایش شاهد هستیم. نکته قابل توجه در زمینه تغییر نگرش جوانان نسبت به نوع پوشش، آرایش و مدگرایی آن‌ها این است که الگوهای جمعی در جامعه به شدت تضعیف شده‌اند و فردگرایی در حال افزایش است.

درباره نتایج تحقیق می‌توان گفت که برخی از پیامدها مثل بی‌معنایی و فرسودگی انگیزشی نشان می‌دهد که دانش‌آموزان یک حالت انفعال پیدا کرده‌اند و نه تنها تلاشی برای تغییر وضعیت نمی‌کنند، بلکه در حالت انفعال فرو رفته‌اند و شکست در هویت‌یابی مناسب خود را پذیرفته‌اند. این موارد با شرایط غیبت والدین در تربیت هویتی و مدرسه بی‌روح و آموزش بی‌هویت منطبق است که راه برون رفت یا قرارنگرفتن در این وضعیت را به آن‌ها آموزش نداده است. برخی از پیامدها مثل سستی مرزهای اخلاقی و دینی، لغزش اجتماعی و آسیب‌پذیری نوجوانان و بی‌تفاوتی مدنی و انزوای اجتماعی نشان می‌دهند که دانش‌آموزان هم‌نوایی با هنجارها و ارزش‌های جامعه ایرانی را از دست داده‌اند و خود را تابع هیچ هنجار عرفی، قانونی و شرعی نمی‌دانند. بدین معنا که یا هم‌نوا با هنجارها نیستند یا مخالف این هنجارها رفتار می‌کنند. این پیامد می‌تواند به

شرایط زمینه‌ای جامعه (ساختار فرسوده و تربیت صوری، نارضایتی اجتماعی و ضعف تعلق و دین‌گریزی و گسست باور و رفتار) مرتبط باشد.

هویت مصرفی و خود بازاری شده یکی دیگر از پیامدهای فرسایش هویت دینی و ملی در دانش‌آموزان است که در این پیامد دانش‌آموزان نه تنها با هنجارهای موجود در جامعه هم‌نوا نیستند و با آن‌ها مخالفت می‌کنند، بلکه یک دسته از ارزش‌ها و هنجارهای جدید را برای هم‌نوایی و تبعیت تعریف می‌کنند که کاملاً با ارزش‌ها و هنجارهای موجود در جامعه متفاوت و در برخی اوقات متناقض است. این می‌تواند مرتبط با شرایط رسانه‌های بی‌مرز و فروپاشی فرهنگی، سلطه همسالان و الگوهای غیررسمی و بحران معنا در دوران نوجوانی باشد.

از منظر نظریه ساخت‌یابی گیدنز (۱۳۸۶) می‌توان گفت که هویت در بستر تعامل میان «ساختار» و «عاملیت» شکل می‌گیرد. نتایج پژوهش حاضر مؤید آن است که در جامعه کنونی ایران، ساختارهای کلیدی شکل‌دهنده هویت – شامل خانواده، مدرسه و نهادهای فرهنگی – در بازتولید معنا دچار کاستی شده‌اند. این نهادها نه تنها چارچوب‌های هنجاری لازم را برای بازسازی هویت نسل جدید فراهم نکرده‌اند، بلکه در برخی موارد خود به عاملی برای تضعیف آن بدل شده‌اند. بدین ترتیب، کنشگران جوان در غیاب چارچوب‌های پایدار، به سمت منابع بدیل معنا مانند رسانه‌ها، گروه همسالان و فرهنگ مصرفی سوق یافته‌اند.

در پرتو دیدگاه کاستلز (۱۳۸۹) درباره جامعه شبکه‌ای، می‌توان دریافت که فضای مجازی با ایجاد «فرهنگ مجازی واقعی»، حدود جغرافیایی و فرهنگی هویت را درهم شکسته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نوجوانان اراکی، همچون بسیاری از هم‌نسلان خود در جوامع در حال گذار، درگیر نوعی «چندپارگی هویتی» هستند؛ آن‌ها هم‌زمان در چند فضا زیست می‌کنند: فضای بومی مدرسه و خانواده و فضای فراملی رسانه‌های جهانی. این هم‌زیستی ناهم‌ساز منجر به دوگانگی در باورها، ارزش‌ها و سبک زندگی آنان شده است.

از سوی دیگر، نظریه‌های جامعه‌شناختی جدید مانند دیدگاه تحول فرهنگی اینگلهارت (۱۴۰۰) و سرمایه اجتماعی پاتنام (۲۰۰۰) نیز تبیین‌کننده بخشی از یافته‌ها هستند. اینگلهارت معتقد است که در جوامع در حال گذار، تغییر ارزش‌ها از «ارزش‌های بقا» به «ارزش‌های ابراز وجود» منجر به فردگرایی فرهنگی می‌شود. داده‌های پژوهش حاضر نیز نشان می‌دهد که بخش قابل‌توجهی از نوجوانان ارزش‌های دینی و ملی را امری شخصی و انتخابی می‌دانند نه الزام فرهنگی. این تغییر نگرش، در نهایت به تضعیف سرمایه اجتماعی و کاهش مشارکت جمعی می‌انجامد؛ یافته‌ای که با نظریه پاتنام درباره فرسایش پیوندهای اجتماعی هم‌راستا است.

تحلیل نهایی نشان می‌دهد که فرسایش هویت دینی و ملی در میان نوجوانان صرفاً پیامد نفوذ رسانه‌ها یا ضعف آموزشی نیست، بلکه بازتابی از گسست میان نهادهای تولید معنا (خانواده، مدرسه و نظام فرهنگی) و تجربه زیسته نسل جدید است. در غیاب گفت‌وگوی واقعی میان نسل‌ها و نهادها، نوجوانان در جست‌وجوی معنا به سمت فضاهای جایگزین روی می‌آورند؛ فضاهایی که لزوماً حامل ارزش‌های بومی نیستند. این وضعیت اگر مدیریت نشود، می‌تواند به بحران هویت جمعی در سطح جامعه منجر شود؛ بنابراین، مهم‌ترین دستاورد این پژوهش آن است که بازسازی هویت دینی و ملی در گرو بازآفرینی گفت‌وگوی میان نهادها و نسل‌ها و بازتعریف نقش نظام آموزشی به عنوان «نهاد تولید معنا» است؛ نهادی که باید از آموزش

حافظه محور به تربیت معناگرا گذار کند تا نسل آینده بتواند در دنیای متکثر امروز، با اطمینان بگوید: «من کیستم و به کجا تعلق دارم.»

تعارض منافع

تعارض منافی بین نویسندگان وجود ندارد.

منابع و مأخذ

- احمدی، حمید (۱۳۸۲). هویت ملی ایران، بنیادها و چالش‌ها و بایسته‌ها، نامه پژوهشی فرهنگی، ۶(۲)، ۵-۵۲.
- اشتراوس، انسلم و کوربین، جولیت (۱۳۹۱). مبانی پژوهش کیفی، فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای، ترجمه ابراهیم افشار، تهران: نشر نی.
- اطهری، سید اسدالله (۱۳۸۷). نقش مدرسه در بازتولید نظام سیاسی، تهران: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
- افضلی، رسول، زارعی، بهادر، احمدی، عباس و محسنی سهی، سیدضیا (۱۳۹۸). تبیین اثرات شکاف نسلی بر هویت اجتماعی-سیاسی دانش‌آموزان شهر تهران. مجلس و راهبرد، ۲۶(۹۸)، ۳۰۳-۳۳۵.
<https://doi.org/10.22059/ijsp.4013013989811>
- اکبری، حسین و عزیزی، جلیل (۱۳۸۶). هویت ملی و عوامل مؤثر بر آن در میان دانش‌آموزان دوره متوسطه، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، ۷(۴)، ۲۷۷-۲۹۸.
- اینگلهارت، رونالد (۱۴۰۰). تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی، ترجمه مریم وتر، تهران: انتشارات کویر.
- پاستر، مارک (۱۳۷۷). عصر دوم رسانه‌ها، ترجمه غلامحسین صالحیار، تهران: مؤسسه ایران.
- حاجیان، ابراهیم (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی هویت ایرانی، تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
- حمیدی زاده، کتابیون و جنید، فاطمه سادات (۱۴۰۳). بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی و دینی در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی. فصلنامه علمی تربیت اسلامی، ۱۹(۴۷)، ۹۱-۱۱۷.
<https://doi.org/10.30471/edu.2023.9548.2800>
- حیدری، محمد (۱۳۸۳). هویت و امنیت ملی، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- دوران، بهزاد (۱۳۸۷). هویت اجتماعی: رویکردها و نظریه‌ها، تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
- رضایی، احمد، منصوری، سیروس و عابدینی بلترک، میمنت (۱۳۹۰). جایگاه برنامه‌های درسی دانشگاهی در تقویت هویت ملی دانشجویان. فصلنامه مطالعات ملی، ۱۲(۴۵)، ۵۳-۷۱.
<https://dor.sc.ac/dor/20.1001.1.1735059.1390.12.45.3.7>

- ریترز، جورج (۱۳۸۸). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علمی.
- سفیری، خدیجه و کلانی، سمیه (۱۳۹۵). تجربه زیسته جوانان در مواجهه با چالش‌های هویتی جامعه گذار (مطالعه کیفی جوانان ۲۰-۳۰ سال شهر اصفهان). *بررسی مسائل اجتماعی ایران (نامه علوم اجتماعی)*، ۷(۱)، ۹۹-۱۲۴.
<https://doi.org/10.22059/ijsp.2016.60190>
- سیدمن، استیون (۱۳۸۸). *کشاکش آرا در جامعه‌شناسی*، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نی.
- شاه سنی، شهرزاد (۱۳۸۶). تبیین سازوکارهای مؤلفه‌های جامعه‌پذیری کتاب‌های علوم انسانی دوره ابتدایی در چارچوب تحلیل انتقادی گفتمان، محمد مزیدی، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه شیراز.
- صالحی عمران، ابراهیم، عابدینی بلترک، میمنت و منصوری، سیروس (۱۳۹۷). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی بر مبنای مؤلفه‌های میراث فرهنگی: یک مطالعه کیفی. *مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی*، ۷(۱)، ۹-۳۶.
- قنبریان برزین، علی (۱۳۸۶). *سنگش هویت ملی ایرانیان*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی جهاد دانشگاهی.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۹). *عصر اطلاعات: پایان هزاره اقتصاد، جامعه و فرهنگ*، ترجمه احد علیقلیان و افشین خاکباز، تهران: طرح نو.
- کرایب، یان (۱۳۸۸). *نظریه اجتماعی کلاسیک*، ترجمه شهناز مسمی‌پرست، تهران: نشر آگه.
- گل محمدی، احمد (۱۳۸۱). *جهانی شدن فرهنگ و هویت*، تهران: نشر نی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۶). *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
- مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری (۱۳۹۵). *نظام مسائل استان مرکزی*. گزارش استانی. تهران.
- نظری، مهدی، رضائی، حسین، حسینی، سید حسام‌الدین (۱۴۰۴). نقش زیست‌بوم مدرسه در هویت‌یابی نوجوانان ایرانی. *فصلنامه علمی تربیت اسلامی*، ۲۰(۵۳)، ۷-۳۹.
<https://doi.org/10.30471/edu.2025.10782.2995>
- نوغانی دخت بهمنی، محسن و محمدی، فردین (۱۳۹۵). گرایش به ارتباط با جنس مخالف: مطالعه‌ای در باب نوجوانان پسر مشهد. *مسائل اجتماعی ایران (دانشگاه خوارزمی)*، ۷(۱)، ۱۶۳-۱۸۴.
<http://dx.doi.org/10.18869/acadpub.jspi.7.1.163>
- نیازی، محسن و افرا، هادی (۱۳۹۸). بازسازی معنایی ساخت هویت شخصی پست‌مدرن (مورد مطالعه: جوانان شهر بجنورد). *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۲۵(۸۲)، ۳۱-۶۹.
<https://doi.org/10.22054/qjss.2018.24277.1607>
- نیازی، محسن (۱۳۹۰). نقش ماهواره و برنامه‌های ماهواره‌ای در فرسایش هویت فردی، اجتماعی، ملی و دینی شهروندان شهر کاشان. *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۷(۲۲)، ۱۸۲-۲۱۱.

هلد، دیوید و مک‌گرو، پراتون (۱۳۸۱)، *جهانی‌شدن و تحولات جهانی*، ترجمه مرادعلی صدوقی، تهران: مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری.

- Afzali, R., Zarei, B., Ahmadi, A., & Mohseni Soheili, S. Z. (2019). Explaining the effects of the generation gap on the socio-political identity of Tehran students. *Parliament and Strategy*, 26(98), 303–335. <https://doi.org/10.22059/ijsp.4013013989811>. [In Persian]
- Ahmadi, H. (2003). Iranian national identity: Foundations, challenges, and requirements. *Cultural Research Letter*, 6(2), 5–52. [In Persian]
- Ahtari, S. A. (2008). *The role of school in reproducing the political system*. Tehran: Islamic Azad University Press. [In Persian]
- Akbari, H., & Azizi, J. (2007). National identity and its influencing factors among secondary school students. *Social Welfare Research Quarterly*, 7(4), 277–298. [In Persian]
- Anto, A. Rahmawati, D. Martiarini, N. (2023). The Integration of National and Religious Identity: an Overview of Identity Development in Elementary Schools, *Analisa: Journal of Social Science and Religion*, 8(2), 237-255. <https://doi.org/10.18784/analisa.v8i2.2059>
- Castells, M. (2010). *The information age: Economy, society, and culture – End of millennium*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Center for Strategic Studies of the Presidency. (2016). *Provincial issue system: Markazi Province report*. Tehran: CSS Publications. [In Persian]
- Craib, I. (2009). *Classical social theory*. Tehran: Agah Publishing. [In Persian]
- Doran, B. (2008). *Social identity: Approaches and theories*. Tehran: Organization for Research and Development of Academic Jihad. [In Persian]
- Ghanbarian Barzian, A. (2007). *Measuring the national identity of Iranians*. Tehran: Institute for Humanities Research, Academic Jihad. [In Persian]
- Giddens, A. (2007). *Sociology*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Golmohammadi, A. (2002). *Globalization, culture, and identity*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Hajiani, E. (2009). *Sociology of Iranian identity*. Tehran: Center for Strategic Research. [In Persian]
- Hamidzadeh, K., & Joneid, F. S. (2024). Investigating the level of attention paid to the components of national and religious identity in Persian books of the elementary school. *Journal of Islamic Education*, 19(47), 91-117. <https://doi.org/10.30471/edu.2023.9548.2800>. [In Persian]
- Heidari, M. (2004). *Identity and national security*. Tehran: Institute for Humanities and Social Studies, Academic Jihad. [In Persian]
- Held, D., & McGrew, A. (2002). *Globalization and global transformations*. Tehran: Center for Strategic Studies of the Presidency. [In Persian]
- Idris, F. Hassan, Z. Ya'acob, A. Kaur Gill, S. Mohd Awal, N. (2012). The Role of Education in Shaping Youth's National Identity, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 59, 443-450. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.09.299>
- Inglehart, R. (2021). *Cultural evolution in advanced industrial society*. Tehran: Kavir Publishing. [In Persian]
- Laughey, D. (2007). *Key Themes in Media Theory*. New York, NY: McGraw Hill Publication.
- Liu, Q., & Turner, D. (2018). Identity and national identity. *Educational Philosophy and Theory*, 50(12), 1080–1088. <https://doi.org/10.1080/00131857.2018.1434076>
- Nazari, M., Rezaei, H., & Hosseini, S. H. (2025). The role of school ecology in the identity formation of Iranian adolescents. *Islamic Education Quarterly*, 20(53), 7–39. <https://doi.org/10.30471/edu.2025.10782.2995>. [In Persian]
- Niazi, M. (2011). The Role of Satellite T.V on the Erosion of Individual, Social, National, and Religious Identity of Kashanian Citizens in 2010. *Cultural Studies & Communication*, 7(22), 182-211. [In Persian]
- Niazi, M. and Afra, H. (2019). Semantic Reconstruction of the Structure of the Postmodern Individual Identity (Case Study: The Youth of Bojnourd). *Social Sciences*, 25(82), 31-69. <https://doi.org/10.22054/qjss.2018.24277.1607>. [In Persian]
- Noghani Dokht Bahmani M, Mohammadi F. (2016). Tendency to Communicate with Opposite Sex: Case Study of Teenagers in Mashhad. *Social Problems of Iran*. 7(1), 163-184. <https://doi.org/10.18869/acadpub.jspi.7.1.163>. [In Persian]
- Poster, M. (1998). *The second media age*. Tehran: Iran Institute. [In Persian]
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York, NY: Simon and Schuster. <http://dx.doi.org/10.1145/358916.361990>

- Rezaei, A., Mansouri, S., & Abedini Balterak, M. (2011). The role of university curricula in strengthening students' national identity. *National Studies Quarterly*, 12(45), 53–71. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735059.1390.12.45.3.7>. [In Persian]
- Ritzer, G. (2009). *Sociological theory in the contemporary era*. Tehran: Elmi Publishing.
- Ross, C., & Wu, C.L. (1996). Education, age, and the Cumulative advantage in health. *Journal of Health and Social Behaviour*, 37, 104-120. <https://doi.org/10.2307/2137234>
- Safiri, K. and Kalani, S. (2016). A Lived experience of youth in the face of challenges of identity transition (qualitative study of young people from 20 to 30 years old of Isfahan city). *Journal of Social Problems of Iran*, 7(1), 99-124. <https://doi.org/10.22059/ijsp.2016.60190>. [In Persian]
- Salehi Imran, E., Abedini Balterak, M., & Mansouri, S. (2018). Content analysis of elementary school textbooks based on cultural heritage components: A qualitative study. *Socio-Cultural Development Studies*, 7(1), 9–36. [In Persian]
- Seidman, S. (2009). *Contested knowledge: Social theory today*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Shah Sani, Sh. (2007). Explaining mechanisms of socialization components in elementary humanities textbooks within critical discourse analysis framework (Doctoral dissertation). Shiraz University, Iran. [In Persian]
- Stewart, W. (2000). *Building Self-Esteem*. Sydney: Golden Books Centre.
- Strauss, A., & Corbin, J. (2012). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Waters, M. (2001), *Globalization*, London: Routledge Press.
- Wehmeyer, M. L. (1996). Student Self-Report Measure of Self-Determination for Students with Cognitive Disabilities. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 31, 282-293. <https://www.jstor.org/stable/23879103>